

dr. Boris Kragelj

INTERDISCIPLINARNI
PRISTOP K
OBRAVNAVI ČASA
V DRUŽBOSLOVJU:
Evalvacija družbenih
zaznav časa v obdobju
tehnoloških sprememb in
družbe znanja

dr. Boris Kragelj

INTERDISCIPLINARNI
PRISTOP K
OBRAVNAVI ČASA
V DRUŽBOSLOVJU:
Evalvacija družbenih
zaznav časa v obdobju
tehnoloških sprememb in
družbe znanja

Kontakt:

dr. Boris Kragelj, asistent, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

email: boris.kragelj@fdv.uni-lj.si

To poročilo je del projekta "Perspektive evalvacije in razvoja sistema vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji" (2009), financiranega s strani MŠŠ in ESS; projekt koordinira dr. Janez Kolenc.

Znanstveno poročilo **19/09**

Avtor:

dr. Boris Kragelj

Naslov:

Interdisciplinarni pristop k obravnavi časa v družboslovju

Evalvacija družbenih zaznav časa v obdobju tehnoloških sprememb in družbe znanja

Izdajatelj:

Pedagoški inštitut, Ljubljana (zanj Mojca Štraus)

Oblikovanje:

Emina Djukić in Jaka Kramberger

Za strokovno in jezikovno raven poročil odgovarjajo avtorji

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.42

316.3:115

KRAGELJ, Boris, 1976-

Interdisciplinarni pristop k obravnavi časa v družboslovju
[Elektronski vir] : evalvacija družbenih zaznav časa v obdobju
tehnoloških sprememb in družbe znanja / Boris Kragelj. - El.
knjiga. - Ljubljana : Pedagoški inštitut, 2009. - (Znanstveno
poročilo / Pedagoški inštitut ; 09, 19)

Način dostopa (URL): <http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba>

[/ZnanstvenaPorocila/19_09_interdisciplinarni_pristop_k_obravnavi_casa_v_druzboslovju.pdf](http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/19_09_interdisciplinarni_pristop_k_obravnavi_casa_v_druzboslovju.pdf)

ISBN 978-961-6086-90-5

245594624

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons. Avtor/ji besedila dovoli/jo reproduciranje, distribuiranje, prikazovanje in izvajanje ter predelavo pod naslednjimi pogoji: priznanje avtorstva, nekomercialno ter deljenje predelanega dela pod enakimi pogoji.

Polno besedilo licence je na voljo na URL naslovu:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/si/legalcode>

Dovoljenja za morebitno uporabljena avtorska slikovna gradiva so podana sproti v besedilu.

Kazalo

6	1. Problem časa z vidika družboslovne znanosti
7	1.1 Raznovrstnost družbenih pojmovanj časa
11	1.2 Nasproti integralnemu pristopu k obravnavi časa v družboslovju
14	1.3 »Nivojski« pristop k razumevanju in obravnavi časa
16	2. Čas kot objekt družboslovnega raziskovanja
17	2.1 Ključni teoretski prispevki k družboslovnemu razumevanja časa
21	2.2 Pojemovni okvir za družboslovno razumevanje časa
25	3. Družbene in tehnološke spremembe skozi prizmo časa
27	3.1 Vloga časa v proučevanju družbenih sprememb
27	3.1.1 Čas kot dejavnik družbenih sprememb
28	3.1.2. Čas kot vzročna zveza med elementi modela družbenih sprememb
29	3.1.3. Čas kot kvantitativna mera družbenih sprememb
30	3.1.4. Čas kot mera kvalitativnih družbenih sprememb
31	3.2. Tehnologija in čas: Teoretski modeli družbenih sprememb
32	3.2.1. IKT in zgodovinske spremembe v obliki družbene časovne zavesti

33	3.2.2. IKT in spremembe v družbeni alokaciji časa
35	3.2.3. IKT in časovne spremembe v medijski potrošnji
36	3.2.4. IKT in spremembe časovnih vzorcev privatnega življenja
38	3.3. Integracija teoretskih modelov in različnih vlog časa
40	4.Študija primera: Nove tehnologije in družbene spremembe v pojmovanju časa
42	4.1. Zgodovina oblikovanja sodobne družbene časovne zavesti
45	4.2. Pojmovanja časa od industrijske do informacijske dobe
48	4.3. Nove tehnološke oblike družbenega pojmovanja časa
49	4.3.1. Mehanski čas
50	4.3.2. Internetni čas
51	4.3.3. Brezčasni oziroma realni čas
53	4.3.4. Omrežni čas
54	4.3.5. Virtualni ali kibernetški čas
57	4.4. Primerjava različnih tehnoloških pojmovanj časa
60	Reference
70	Kazalo tabel in slik

1. Problem časa z vidika družboslovne znanosti

V vsakem poizkusu proučevanja časa najprej naletimo na problem njegovih številnih različnih pojmovanj. Čas, kot samostojen objekt proučevanja družboslovne znanosti, se kaže kot kompleksen, mnogovrsten, in raznolik družbeni fenomen, ki ga je izjemno težko zajeti celovito oziroma obravnavati sistematično. Že davnega leta 400 našega štetja je Sv. Avguštin, takole govoril o skrivnostni neznanki, ki se imenuje čas:

“Je v vsakdanjem diskurzu kaj bolj običajnega in samoumevnega kot raba pojma čas: vemo za kaj gre ko govorimo o njem, in razumemo njegov pomen ko slišimo o njem govoriti druge - pa vendarle - kaj je po tem takem čas? Če se me o njem ne vprašuje, vem za kaj gre, ko pa bi rad pojasnil kaj je to čas nekemu drugemu, že ne vem več!” (Sv. Avguštin 1961: 261; [circa 400 C.E.]

Čeprav se najprej odgovor na vprašanje »kaj je to čas?« zdi popolnoma jasen in samoumeven: čas je količina, ki jo merimo z uro in koledarjem; pa poglobljeno analizo uporabe samega pojma čas v družboslovni teoriji razkriva, da se za sicer univerzalno idejo časa skriva paleta raznovrstnih pomenov, ki bi jim le stežka našli skupni imenovalec. Filozofi, sociologi, psihologi, fiziki, politiki ali pisatelji, namreč vsak na svoj način razumejo in opisujejo sicer en in isti fenomen, vsem razumljiv, a sistematično skoraj neopredeljiv.

Čas prežema vse vidike družbenega življenja in predstavlja osnovno komponento vsakega družbenega fenomena (Nowotny 1992, 499). Čas je nekaj kar opredeljuje vse ljudi in družbe, ne glede na to ali družba zanj ima (oziroma nima) posebno jezikovno poimenovanje. Čas je sestavni del in nujni pogoj družbenega življenja (vse kar se zgodi, vsak dogodek, se mora zgoditi v določenem času) ter se nam predstavlja samoumevni del vsakdanje družbene realnosti. Paradoksalno, kljub dejstvu da nas čas obkroža ob vsakem dejanju in smo z njim povsem prežeti, večinoma čas ostaja neopazen, se nam izmika v svoji opredeljivosti, in ga v družboslovju redko tematiziramo, ter še redkeje problematiziramo.

Čas v podobi univerzalne, objektivna mere trajanja dogodkov, ki teče linear-
no, enosmerno, nepovratno, v obliki enakomernih ponavljajočih sekvenc, in katere
količino se meri z uro, kot edino zanesljivo napravo za merjenje časa, sicer velja za
najbolj splošno pojmovanje časa v družbi, ki je pogojno spremenljivo za vse znanst-
veni tradicije in reducira vsa različna (tako družboslovna kot naravoslovna) pojmo-
vanja časa na nek površen skupni imenovalec. Vendar pa je objektivni čas ure, kot se
tovrstno pojmovanje časa pogosto imenuje, v resnici le eden izmed mnogih pojavnih
oblik in podob, ki jih pojem časa združuje v sebi.

V življenju družbe ima čas vrsto različnih obrazov, igra različne vloge in vsebuje
raznoverstnost pojavnih oblik. Člani sodobne družbe dojemajo, reflektirajo, oziroma
registrirajo čas skozi vrsto različnih kontekstov, bodisi ti zadevajo individualno per-
cepcijo realnosti, psihološka stanja, fizično telo, naravne pojave ali družbene rituale,
pri čemer čas predstavlja tudi standardni način merjenja, koordinacije, regulacije in
kontrole vsakdanjega življenja (Šubrt 2001, 212). Takšna pojavnost časa
predstavlja temeljni problem za njegovo sistematično analizo ter ključno oviro za nje-
govo enolično in enotno razumevanje ter definicijo.

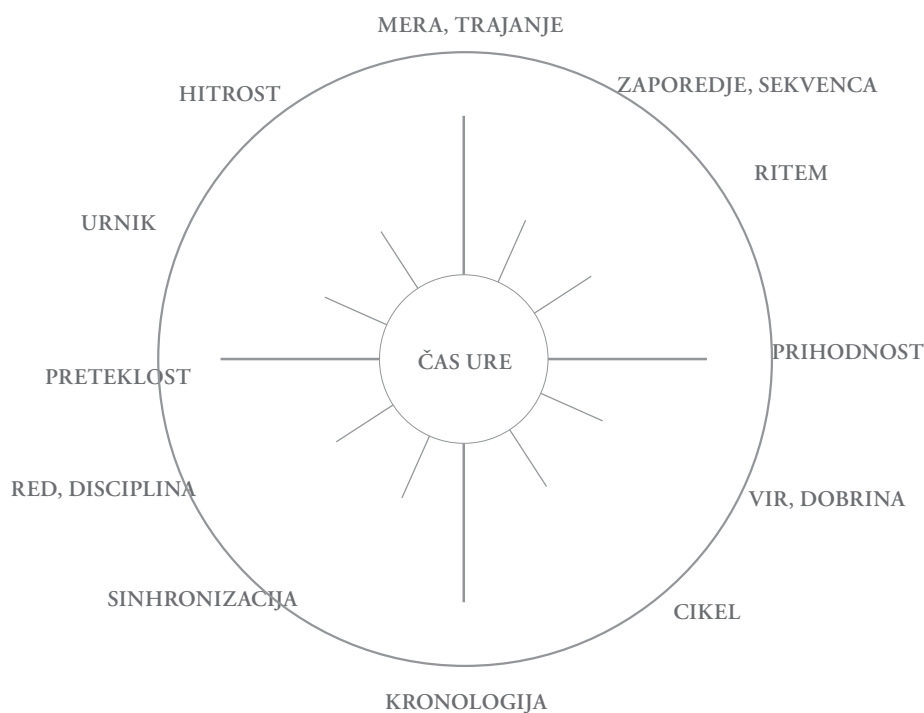
1.1 Raznoverstnost družbenih pojmovanj časa

Pojasnjevanje različnih družbenih fenomenov zahteva različne konceptualizacije
in razumevanja časa. Čas, kot objekt ali subjekt znanstvenega proučevanja, ki se na-
haja v središču raziskave ali pa je le implicitno skrit v predpostavkah raziskave, lahko
zavzema najrazličnejše pojmovne oblike. Čeprav bi splošno, univerzalno razumevanje
časa, v smislu časa kot ga meri ura, lahko predstavljalo skupni imenovalec na katerega
se sklicujejo vse druge pojmovne oblike družbene časa, le ta enostavno ne zadošča
vsem potrebam družboslovne znanosti, ki proučuje raznoverstne časovne vidike živega,
nenehno spreminjajočega se družbenega sveta. Takole o problemu raznoverstnih pom-
enov časa v družboslovju razmišlja Jaques (1982, 21):

*»Vsakdanje splošno pojmovanje časa kot ga opredeli naravoslovje in je
utelešeno v mehanizmu ure vsekakor ne more zadovoljiti potreb in ciljev
družboslovne znanosti ... celo čas relativnostne teorije sam po sebi ni dovolj
za potrebe proučevanja živega sveta ... stvari ki ustvarjajo življenje in ki
življenje delajo različno od fizikalnega (neživega) sveta zahtevajo za svoj
opis in razumevanje obliko pojmovanja časa, ki zajema sedanje spomine
o preteklosti, kot tudi pričakovanja glede sedanjosti in želje o prihodnosti,
nekaj česar goli fizični objekti sami ne morejo izkusiti. Čas živega sveta se
neizogibno preliva v občutke in dojetanje časa, ki jih fizični objekti nikoli
ne morejo izkusiti!«*

Takšen pristop k družbenem času seveda pomeni, da imajo različne družboslovne discipline, tudi svojo lastno potrebo po njihovem lastnem, specifičnem pojmovanju in razumevanju družbenega časa, skladno z njihovimi lastnimi posebnimi vidiki proučevanja »živega« družbenega sveta. Posledično, razumevanje časa v družboslovju razpada na številne različne podobe in izrazne oblike, njegova enotna definicija pa postaja vse manj jasna ter se izgublja v množici različnih družbenih pomenov časa, ki so sicer vezani na splošno uveljavljen čas ure, vendar od njega tudi bistveno različni. Problem enotnega nasproti posebnemu razumevanja časa v družboslovju simbolizira spodnja slika, kjer so na sliki ure namesto polnih ur navedeni različni posebni časovni pojmi, ki sodijo v obseg enotnega razumevanja »časa« v družboslovju. Pogled na vso raznolikost, nekonsistentnost in nezdržljivost vseh različnih obstoječih pojmovanj in pomenskih odtenkov razumevanja in obravnave časa si je težko predstavljati, da za vsemi njimi v resnici stoji en sam in isti fenomen.

Slika 1: Mnogoterost različnih pojmovnih oblik in pomenov časa v razmerju časa kot ga meri ura

Isti pojem časa se v družboslovju nanaša na množico raznovrstnih družbenih časovnih fenomenov z različnimi marsikdaj celo nasprotnimi pomeni in značilnostmi. Čas se obravnava kot kvantitativno mero trajanja (npr. 3 ure) ali pa kot kvalitativen socialni fenomen povezan z določenim družbenim pomenom (npr. čas recesije); na eni strani se ga enači z idejo časa kot ga meri ura, na drugi pa se ga postavlja tej ideji nasproti; čas se obarvava kot naravni vir, individualno omejeno dobro in sredstvo okrog katerega se vrti organizacija vsakdanjega življenja; njegovo posest in kontrolo

se pripisuje posamezniku, družbeni skupini, delovni organizaciji, instituciji, celotni družbi ali pa kar vsem skupaj. Pojem časa se dojema linearno ali ciklično, pripisuje se mu subjektivne in objektivne lastnosti, obravnava se ga kot naravno lastnost ali pa kot rezultat mehanizacije, ter se ga opisuje s tako različnimi pridevniki kot so heterogen, homogen, kronološki, epohalen, industrijski, informacijski, antropološki oziroma eksperimentalni čas. Še vedno isti pojem časa zajema mehanske, elektronske in atomske ure, vse vrste koledarjev, gibanje delcev, svetlobe in zvoka, kot tudi hitrost, pospešek, tempo, simultanost oziroma sinhronost.

Pojem časa zastopa na videz tako nezdržljive ideje kot so fizikalni entropični proces, življenjski proces razvoja, rasti, stagnacije in propadanja, procesiranje informacij, mehanske, fizične, naravne in družbene ritme, človeško družbeno interakcijo, nastajanje, novost, individualni in družbeni spomin, zgodovino ... Čas nam nudi podlago in temeljni princip za organizacijo in vzpostavljanje reda, predstavlja osnovno sredstvo družbeno nadzora, in igra ključno vlogo v pojasnjevanju naravnih in organizaciji družbenih dogodkov. Končno, čas je Pandorina skrinja ki v sebi skriva vse te raznovrstne pomene časa skupaj (Adam 1990: 110-111).

»Šele ko čas sam postane središče našega zanimanja se pričnemo zavedati dejstva, da ni enega časa, temveč da imamo opravka z neskončno kompleksnostjo »časov«, nešteto vidikov, dimenzij in pomenov časa, ki ustvarjajo pojmovni kaos in zmedo okrog njegovega razumevanja . Od neproblematičnega vidika v longitudinalnem ali kvantitativnem raziskovanju, se čas nenedoma pokaže kot ključna dimenzija ki pogojuje obstoj družbe, individualne izkušnje, družbeno akcijo in interakcijo, samorazumevanje, zgodovinska dejstva, družbeno organizacijo in družbeno moč, z množico različnih pomenov časa znotraj vsakega od teh družbenih fenomenov.« (Adam 1988, 201).

Različne oblike pojmovanja in razumevanja časa, ter različne ideje vezane na časovne dimenzije družbenega življenja so nesistematično razpršene preko različnih družboslovnih disciplin in njihovih različnih predmetov proučevanja. Sociologija proučuje strukturo in družbeno organizacijo časa, porabo časa in časovne budžete, ter družbene časovne regularnosti. Zgodovina proučuje izvore izračunavanja in štetja časa, ter zgodovino oblikovanja sodobne časovne družbene zavesti. Psihologija proučuje dojemanje in zaznavanje časa, časovne pritiske, s časom povezane dejavnike stresa. Antropologija pa proučuje kulturne razlike v pomenih in oblikah časa med različnimi družbami in zgodovinskimi obdobji. Različne družboslovne discipline, in celo različni pristopi znotraj ene same discipline, le redko govorijo in se navezujejo na isti fenomen, ko uporabljajo pojem časa (Adam 1990: 6). Razumevanje, pojmovanje in obravnava časa predstavlja transverzalen družboslovni problem, ki je prisoten v vsaki družboslovni teoriji in v vsakem družboslovnem raziskovalnem delu, čeprav pogostokrat le v obliki prikritih implicitnih predpostavk.

V okviru sodobne sociološke teorije sicer lahko najdemo številne poizkuse sistematičnega pristopa k opredeljevanju časa v družboslovju, a kot ugotavlja Adamova (1990) je rešitev, ki jo le ti ponujajo bolj podobna mozaiku, katerih dele je težko sestaviti v jasno, enovito celoto. Številne študije ki naslavlajo problem sistematizacije raznovrstnosti družbenega pojmovanja časa prej posredujejo široko paleto pogosto protislovnih in nezdržljivih stališč o razumevanju časa, ki bolj kot enotno razumevanje časa tvorijo labirint časovnih pomenov, iz katerega težko najdemo jasen izhod. »Različne teorije o času imajo sicer enoten cilj (t.j. sistematično opredeliti in razčleniti pojem časa), vendar pa ob iskanju izhoda iz množice vseh raznovrstnih teoretskih idej o času hitro naletimo na velik problem: kako se orientirati med raznovrstnimi pomeni časa, kako si sploh pomagati z to zalogo heterogenih misli o času, ter kako povezati posamezne, izolirane teoretske ideje o času v koherentno in pomenljivo pojmovno enoto?« (Adam 1990, 15).

Pravzaprav se zdi, da je sam problem sistematičnega, enotnega in jasnega razumevanja pojma časa v družboslovju ravno rezultat vseh teoretskih prizadevanj, da bi ga dosegli. Vsaka družboslovna študija ali razprava na temo časa ne le prispeva k boljšemu razumevanju časa v družboslovju, temveč hkrati tudi doda svoj delček k množici raznovrstnih pojavov in idej na temo časa v družbenem svetu, kar ponovno vodi do novih vprašanj in zmešnjave v enotnem in sistematičnem razumevanju časa. Vsako nov korak v smeri prizadevanja celovitega doumevanja in sistematičnega razumevanja problema družbenega časa hkrati predstavlja tudi korak stran od njegove končne razrešitve. In kot ugotavlja Adamova (1999, 3) dejstvo, da kljub vsem obstoječim različnim pojmovanjem časa le ta še vedno ostaja dokaj nerazčlenjen in zanemarjen vidik družboslovne misli, s pomanjkljivim pojmovnim okvirjem za vse raznovrstne oblike skozi katere se čas kaže v človeški zavesti, jeziku in vsakdanjem družbenem življenju, kaže na to da enotno razumevanje časa v družboslovju še vedno ne bo doseženo kmalu.

Področje družboslovnega proučevanja časa tako tvorijo različni obstoječi poizkusi sistematične obravnave družbenih vidikov časa, ki pa skupaj še vedno niso privedli do splošnega teoretskega okvira za jasno in enotno razumevanje časa ter konsenza o univerzalni teoriji družbenega časa. Prav nasprotno, različni pristopi k obravnavi časa v družboslovju skupaj prej tvorijo nejasno in kompleksno mrežo med seboj prepletenih idej okrog enega in istega pojma »časa«. Edino soglasje ki obstaja okrog pojma časa je soglasje o tem, da je njegove različne družbene vidike potrebno še temeljito proučiti in jih spraviti v ustrezen družboslovni teoretski okvir (Bergmann 1992). Kot ugotavlja Adamova (1990) bo slednje mogoče doseči le z novim paradigmatiskim pristopom k obravnavi časa ki bi presegel razpravo med posamičnimi obstoječimi perspektivami razumevanja in dojetanja časa družbenega sveta, ter jih integriral v skupen, enoten teoretski okvir:

Da bi dosegli jasno razumevanje vseh različnih (ne)povezanih teoretskih in pojmovnih fragmentov okrog enotne ideje časa je potrebno spoprijeti ne le z enim ali dvema obstoječima pristopoma obravnave časa temveč z vsemi različnimi pristopi skupaj. Ni dovolj le prepoznavanje posameznih pomenov časa ter njihovih medsebojnih razlik, kot na primer čas v obliki ure, kronologije, mere trajanja, tempa, sinhronizacije ali omejene dobrine ... ampak predvsem spoznavanje njihovih medsebojnih razmerij. Ne le identifikacija z eno samo teoretsko tradicijo proučevanja časa ampak predvsem spoznavanje njihovih pomenskih razlik, v razmerju ene do druge, lahko privede do bolj sistematičnega razumevanja družbenega časa. Celovito razumevanje časa, v vsej njegovi kompleksnosti, zahteva iskanje razmerij med časovnostjo, tempom, trajanjem, ...; med časom kot ga meri ura in časovnim redom, ki je osnovan na času ure; med kontinuiteto in časovnimi modalitetatim preteklosti, sedanjosti in prihodnosti; med časom kot omejeno dobrino ter različnimi oblikami časovnih regularnosti; ter končno tudi kakršnekoli kombinacije med njimi.

1.2 Nasproti integralnemu pristopu k obravnavi časa v družboslovju

Obstoj množice različnih posamičnih teoretskih pristopov k obravnavi časa in raznovrstnost pojmovanj same ideje časa izhaja iz osnovne delitve v razumevanju časa med naravoslovjem in družboslovjem. Zakoreninjena je v paradigmatiskih delitvah na naravo in družbo, na svet fizikalnih zakonitosti in svet žive kontinuirano spreminjajoče se družbe. Vsaka od dveh temeljnih znanstvenih paradigem namreč v temeljih pristopa k razumevanju pojma časa drugače, in s tem odpira polje za nadaljnje delitve v teoretskih pristopih razumevanje in pojmovanja časa, tako med samima paradigama kot tudi znotraj vsake od njih.

Razumevanje, pojmovanje in proučevanje časa se v že v samem izhodišču ločuje na dve povsem različni, celo nasprotni paradigmi: naravoslovno in družboslovno. V vsaki od obeh znanosti čas igra pomembno vlogo, vendar pa je definicija in izvor ideje časa med obema povsem različna. V naravoslovni znanstveni paradigmi, čas ne obstaja v ljudeh in družbi, ampak ljudje in družba obstajajo v času: »Tako kot absolutna resnica, tudi čas obstaja sam za sebe, izvira iz svoje lastne narave, je brez kakršnekoli zveze s čimerkoli zunanjim, ter teče enakomerno v vedno enakih, kontinuiranih linearnih sekvencah« (Newton 1678, citirano v Hassan 2005).

Nasproti takšnemu naravoslovnemu pojmovanju časa stoji družboslovno, v okviru katerega čas izvira iz družbe in obstaja v ljudeh. Čas kot ne izvira iz narave in kot ideja ni neodvisna od družbenega sveta. Čas je predvsem družbena konstrukcija, kot to enako velja za družbene rituali, običaje in navade:

»Nebesna telesa sicer resnično sama zase, neodvisno od človeka redno krožijo v enotnih časovnih intervalih (zemlja se vrti okrog svoje osi, kroži okrog sonca, ...), vendar pa je šele človek iz teh dejstev ustvaril čas, tako, da je ta dejstva oblikoval v koledar, leto, dan in uro« (Lee in Liebenau 2000:46).

Naravoslovno pojmovanje časa bi lahko opisali kot enodimenzionalno, homogeno, astronomsko opredeljeno dimenzijo fizikalnega sveta, ki jo merimo z točno določenimi fiksnimi enotami in veliko natančnostjo. Družboslovno pojmovanje časa v širšem smislu pa seveda vključuje naravoslovno pojmovanje časa, a nikakor ni povsem pojasnjeno z njim (Sorokin in Merton 1937). Čeprav ljudje resnično uporabljajo uro za koordinacijo, sinhronizacijo in urejenost družbenega življenja, čas ure kot čista kvantiteta predstavlja samo sredstvo na osnovi katerega tovrstna organizacija poteka, ne more pa služiti kot pojasnilo zanj (Adam 1988, 202). Pojasnjevanje časovnih dimenzij družbenega življenja zahteva obrat k vidikom in značilnostim časa ki manjkajo v pojmovanju časa naravnega sveta: če naravni svet lahko opišemo skozi objektivno in absolutno razmerje med prej in kasneje, pa družbenega življenja ni mogoče razumeti brez upoštevanja subjektivnih, relativnih in izkustvenih vidikov preteklosti, sedanosti in prihodnosti (Elias 1984). Oziroma kot poudarjata Lewis in Weigert (1981: 621) »izkustvo, vsebina in družbeni okvir časa so praviloma vsi kvalitativni!«

Razlog za delitev na naravoslovno in družboslovno paradigmo razumevanja časa se skriva prav v pomanjkanju jasnih, natančnih in sistematičnih socioloških konceptualizacij časa oziroma nezmožnosti enotnega pogleda na ta kompleksen fenomen, kar predstavlja ključen problem proučevanja časa prav družboslovju (Jaques 1982). Na eni strani splošno uveljavljeno naravoslovno razumevanje časa, kot ga predstavljata ura in koledar, enostavno ne zadostuje potrebam raziskovanja in pojasnjevanja žive družbe¹; na drugi strani pa se soočamo s prevelikim številom samostojnih pristopov k raziskovanju in pojmovanju časa, s katerim različni avtorji vsak po svoje, z različnimi izhodišči opredeljujejo svoje razumevanje časa, ter s tem raziskovanje samega časa potiskajo na področje humanizma. »Prav zanemarjanje razlik v odnosu med fizikalnim časom, ter v eno združeno preteklostjo, sedanosti in prihodnostjo, kot konceptom človeškega (družbenega) časa, ter pomanjkanje simultane obravnave teh dveh različnih vidikov pojmovanja časa v odnosu eden do drugega hkrati, raje kot enega ali drugega povsem samostojno, je glavna ovira za napredek k bolj celovitem in jasnem razumevanju časa« (Jaques 1982:25).

Razlika med naravoslovno in družboslovno paradigmo razumevanja časa, ki je utemeljena z nasprotjem med časom kot čisto kvantiteto oziroma fizikalno količino,

¹ Podobno kot za družboslovje sicer v manjši meri velja tudi za naravoslovno znanost. Tudi znotraj naravoslovne znanosti same eno samo razumevanje časa ne zadostuje za proučevanje vseh naravoslovnih pojavov. Za proučevanje mikro in makrokozmosa je bilo potrebno predpostavke klasično Newtonovega razumevanja časa relativizirati (Einstein in relativnost potekanja časa!).

ter paleto različnih družbenih pomenov časa, ki izhajajo iz družbenega in človeškega izkustva, torej predstavlja bistveno oviro do bolj integralnega znanstvenega pristopa k obravnavi časa in končno tudi do enega, enotnega in jasnega pojmovanja časa. »Le temps mathématique et le temps sociale s'opposent!« (Lantz 1967, 19). Matematični čas in družben čas si nasprotujeta in predstavljata vrh delitve različnih pojmovanj časa. Takšno omejeno, posamično, dvostransko paradigmatko ločeno obravnavanje časa (kvalintiteta vs. kvaliteta), ki nasproti postavlja čas kot čisto mero trajanja na eni in različne pomenske vidike časa ki izvirajo iz življenja družbe na drugi strani, seveda preprečuje bolj celovito razumevanje časa v obliki ene same pojmovne celote.

Podobno ugotavlja Le Goff (1981, 116) ki pravi da se v srcu iste družbe, iste ideologije, mora obstajati in tudi obstaja različna vrsta časov, oziroma množica raznovrstnih oblik časa, ter da ustrezno priznavanje časa kot kolektivnega pojma, z vsemi različnimi in prepletenimi družbenimi pomenskimi oblikami skupaj, enostavno zanika delitev razumevanja časa glede na paradigmatki dualizem naravoslovja nasproti družboslovju, časa fizikalne kvantitete nasproti časa družbene kvalitete. Ker tudi za naravoslovno, fizikalno pojmovanje časa velja, da je na nek način del družbenega sveta, saj se je oblikovalo v okviru družbenega spoznavanja narave, za vse oblike pojmovanja časa v širšem velja, da so tudi družbene. V družbenem svetu se torej soočamo z najrazličnejšimi pomeni in vsebinskimi vidiki časa, in tudi s hkratnim sprejemanjem obeh paradigmatkih pristopov še vedno ne zajamemo vse kompleksnost in celote različnih pomenov vezanih na pojem časa v družboslovju. Šele ko vse najrazličnejše individualne pomenske odtenke časa znotraj družboslovja in naravoslovja obravnavamo skupaj v njihovem medsebojnem razmerju, ter v okviru ene same med seboj povezane celote, se lahko približamo končnemu, popolnemu razumevanju časa v vsej njegovi pojavnosti (Adam 1990).

»Če pogledamo na vse raznovrstne teoretske pristope obravnave čas kolektivno, in obravnavamo različne vire, dimenzije, vidike in nivoje pojmovanja in razumevanja časa skupaj, hitro ugotovimo, da so vsi enako pomembni. Takoj nam postane jasno, da nima nikakršnega smisla med njimi izbirati oziroma favorizirati enega pred drugim. Vsak posamezen pristop k razumevanju časa, in vsak njegov pomen ali pojmovni odtenek namreč predstavlja edinstven in bistven sestavni del ene celote, ki je ni mogoče poenostaviti na zgolj na njene posamezne dele. Vsi skupaj tvorijo množico osnovnih delcev na osnovi katerih je oblikovano skupno, končno pojmovanje časa. Da bi čas v takšni obliki tudi razumeli oziroma ga celostno doumeli pa moramo upoštevati ne le vse njegove dele temveč tudi razmerja med njimi (Adam 1990, 44).«

Slednja zahteva po bolj integralnem pristopu k razumevanju in obravnavi časa nikakor ni nova in Adamova (1990) je le prva, ki takšno zahtevo jasno in transpar-

entno izraža. Težnjo po opustitvi paradigmskega dualizma in disciplinarnega izolacionizma v odnosu do razumevanja časa (kvantiteta vs. kvaliteta; objektivnost vs. subjektivnost; naravni vs. kulturni čas; znanstveni vs. družbeni čas) je zazanati že v zgodnjem obdobju družboslovne misli o času. Potrebo po upoštevanju različnih med seboj povezanih nivojev in pomenov družbenega časa je izpostavil že Gurvitch (1964: 30) v svoji analizi Spekter družbenega časa, kjer ugotavlja, »da moramo, če želimo priti do bolj konkretne (celostne) ideje družbenega časa nujno trud vložiti v sistematično razumevanje različnih manifestacij časa, ki se križajo, spajajo in zapletajo, na različnih družbenih nivojih, v samem jedru družbenih fenomenov«. Podobno, na mnogotere oblike enotnega pojma časa opozarjata tudi Schutz in Luckmann (1973, 47) ko govorita, da se struktura enotnega pojma časa leži na križišču med subjektivnim časom toka zavesti, biološko uro življenjskega ritma telesa, globalnimi spremembami v letnih časih, ter družbenim časom koledarjev.

Vendar kot ugotavlja Adamova (1990) so tovrstni zgodnji klici po preseganju individualnih, ločenih pristopih proučevanja in razumevanja časa sicer obrodili sadove, a le v obliki enostavnega preseganja paradigmskega dualizma, s pričetkom sprejemanja ideje o dvojni naravi pojmovanja časa in recipročnem odnosu med njima. O smiselnosti tovrstnega premika od dualizma k dvojnosti v pojmovanju in proučevanju časa govori že De Grazia (1964: 348) ko trdi, da v iskanju družbenih pomenov časa brez povzročitve škode za enega ali drugega ne moremo zanemariti niti kvalitete časa niti njegovega notranjega deleža (kvantitete časa). Oba časa sodita skupaj pri čemer vsak dodaja relevantnost in pomen drugemu. Pojmovanje časa s tem pristopom ni več izključno kvantitativno oziroma kvalitativno, objektivno oziroma subjektivno, naravno oziroma kulturno, temveč postane oboje hkrati: kvantitativno in kvalitativno, objektivno in subjektivno, naravno in kulturno, ... še vedno pa razumevanje in pojmovanje časa ne zajame vseh razlik hkrati.

1.3 »Nivojski« pristop k razumevanju in obravnavi časa

Po mnenju Adamove (1990) sam prehod od paradigmskega »dualizma« k paradigmski »dvojnosti« v razumevanju in obravnavi časa tako še vedno ni dovolj, da bi se približali končnemu, enovitemu, enemu samemu, kolektivnemu razumevanju časa kot celote. Kot sama meni je potrebno »dvojnost« obravnave časa še bolj razširiti, v smeri »nivojskega« pristopa do razumevanja časa, ki se mora držati neupoštevanje meja znanstvenih disciplin, preseganja vseh različnih posamičnih perspektiv obravnave časa, ter celovit pogled na čas, kot enotno strukturo z različnimi nivoji. V skladu z ideje »nivojskega« pristopa k proučevanju in razumevanju časa je v tem se čas obravnava holistično, kot kolektiven a enoten pojem hkrati, vključujoč vse njegove različne izkustvene, pomenske in pojavne oblike oziroma »nivoje« skupaj. Tovrsten »nivojski« pristop k razumevanju časa v družboslovju naj bi imel pred drugimi vrsto prednosti

(Adam 1990: 164):

»Nivojski pristop poudarja kompleksnost pojma časa in hkrati vnaša red oziroma vzpostavlja določeno urejenost v njegovih mnogovrstnih pojavnih oblikah. Že v izhodišču preprečuje osredotočenje na en sam oziroma dva (nasprotna) vidika časa, na račun zanemarjanja vseh ostalih. Utrjuje zvezo in poudarja medsebojni odnos med različnimi pomeni in pojavnimi oblikami časa. Kaže na oba temeljna pristopa razumevanja časa: tako na njegovo obliko kvantitativno merljive, deljive količine, kot tudi na množico najrazličnejših (vsebinsko različnih) družbenih pomenov časa, ter se hkrati izogiba zadregi v ločevanju družbenih vidikov časa na enem nivoju in vidikov fizikalnega časa narave in strojev na drugem nivoju. Končno, nivojski pristop k času omogoča razumevanje časa v obliki razmerja in povezav med njegovimi različnimi pojavnimi oblikami: med človeškimi predstavami časa in njegovimi družbenimi vlogami, med materializacijo in konkretizacijo časa v obliki ure ter različnimi družbenimi pomeni časa, ki z uro nimajo nikakršne zveze.«

Brez odklona od paradigmatkega dualizma, kot tudi paradigmatke dvojnosti v načinu pristopa k obravnavanju časa le tega ne bo mogoče razumeti in doumeti v vsej svoji kompleksnosti, niti ustrezno umestiti v družboslovno znanstveno misel. V odsotnosti ustrežnejših teoretskih okvirjev se »nivojski« pristop k razumevanju časa tako zdi še najprimernejše in najuporabnejše konceptualno orodje za integralno proučevanje in razumevanje časa v družboslovju (Adam 1990). Različni nivoji (pojavnne oblike) časa namreč ne obstajajo sami zase, v izolaciji, ločeni eden od drugega, kot tudi ne obstajajo vzporedno eden ob drugem, temveč obstajajo v medsebojnem razmerju eden do drugega, zato jih je tako potrebno tudi obravnavati ter čas ustrezno z njimi razumeti« (Elias 1992 [1984], 1000)).

2. Čas kot objekt družboslovnega raziskovanja

Kot to ugotavlja Hassard (1990:1), čas predstavlja manjkajočo spremenljivko v sodobni sociološki analizi. V družboslovju, kot pravi, se časa ne obravnava kot samostojni objekt raziskovanja, ampak le kot naključno, spremljajočo značilnost družbenih pojavov, ki so sicer v središču proučevanja. Družboslovno raziskovanje, je prej usmerjeno k analizi družbenih struktur (funkcionalizem, sistemska teorija...) oziroma k posamezniku v družbi (konstruktivizem, interakcionizem...), pri čemer čas (če je v analizo sploh vključen) obravnava le kot neodvisno spremenljivko, kot obdobje oziroma trajanje v proučevanju družbenih sprememb.

Družboslovno raziskovanje, gledano skozi vidik časa, je zgolj enočasno ali pa longitudinalno, kjer je pozornost proučevanja usmerjena k značilnostim družbenih struktur v določenem času, oziroma trajanju, dinamiki in toku njihovih sprememb skozi čas. Dominantna družboslovna raziskovalna paradigma je usmerjena k analizi posameznih izsekov iz celotnega kontinuuma časa in njihovo primerjavo skozi čas, pri čemer sama narava in pojmovanje časa v obeh primerih ostajata zanemarjena. Rezultat tega je relativno malo sistematičnih pojasnil o tem kako so pojmovanje, razumevanje in organizacija časa povezani z različnimi modeli družbenega življenja. Eden od ključnih razlogov za takšno stanje in dokaj zapostavljeno intenzivnejše samostojno proučevanje časa v družboslovju, pa se zagotovo skriva tudi v problemu pomanjkanju jasnih, natančnih in sistematičnih socioloških konceptualizacij časa, ki so tematizirane v prvem poglavju.

Sistematično proučevanje časa, kot samostojnega družbenega fenomena, se tako začne relativno pozno, na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko francoska socialno antropološka šola kot prva prestopi mejo od naravoslovne k družboslovni teoretski obravnavi časa. Ta korak nato sproži množico različnih teoretskih pristopov k razumevanju časa, med katerimi v nadaljevanju predstavljamo le tiste ključne in najbolj vplivne teoretske ideje iz začetnega obdobja, ki so zakoličile teren razumevanja družboslovnega razumevanja časa, so še vedno aktualne danes.

2.1 Ključni teoretski prispevki k družboslovnemu razumevanju časa

Izvirno družbeno pojmovanje časa se pripisuje Durkheimu ki v svojem delu o religioznih oblikah družbenega življenja (1947 [1912]) prvi jasno govori o tem, da pojem časa izvira iz življenja ljudi oziroma je proizvod družbe. Kot trdi Durkheim je pojmovanje časa v družbi določeno z ritmom družbenega življenja ne pa z napravo za merjenje časa. Durkheim s kolegi svojega časa (Hubert 1905, Hubert in Mauss 1909) poudarja ritmično, periodično naravo življenja v družbi. Čas pri tem razumejo kot družbeno kategorijo, miselni konstrukt oziroma simbolno strukturo, ki stoji za kolektivno organizacijo vsakodnevnega družbenega življenja. Pojmovanje časa razumejo kot ritem kolektivnega družbenega življenja in njegove časovne regularnosti.

Durkheim (1947 [1912]) je prvi ki uvede idejo »kvalitativnega« časa: posebno simbolne družbene strukture, ki se oblikuje prek časovnih ritmov vsakdanjega družbenega življenja, in ki predstavljajo temelj organiziranosti vsakodnevnega življenja družbe. Kvalitativni čas je torej čista sociološka kategorija in nima nikakršne neposredne zveze z kvantitativnim časom kot fizikalno kategorijo. Kvalitativni čas izvira iz družbe oziroma njenega kolektivnega življenja med tem ko kvantitativni čas izvira iz narave, astronomije in njenih fizikalnih zakonitosti.

Prvo čisto družboslovno pojmovanje časa je po definiciji kolektivni fenomen in je vezano na družbo kot celoto, torej na makro družbeno raven. Čas je del kolektivne zavesti ki so jo delijo vsi člani družbe skupaj oziroma subjekt kolektivne reprezentacije skupnih ponavljajočih vzorcev vsakdanjega družbenega življenja. Vsi člani družbe si delijo enotno, skupno časovno zavest, ki izhaja iz ritma njihovega lastnega kolektivnega življenja. Takšno pojmovanje časa je tesno povezan z idejo »ritma« kulturnega družbenega življenja ki je družbeno in historično variabilen. Ritem družbenega življenja je lahko različen med različnimi kulturami oziroma se spreminja skozi zgodovino. Skladno s tem tudi družbeno pojmovanje časa ni fiksno, končno določeno, temveč je kulturno in zgodovinsko pogojeno, družbeno specifično.

“Sorokin in Merton (1937) nadaljujeta tradicijo teoretskega razvoja družboslovne obravnave časa. Idejo kvalitativnega časa kot ga vzpostavi Durkheim preneseta iz makro na mikro družbeno raven, ter razširita in poglobita vprašanje njegovih različnih družbenih pomenov. Naslanjajoč se na socialno antropološka spoznanja 19. stoletja tudi sama izpostavita neenotnost, relativnost in variabilnost časa, vendar to tako na skupinskem družbenem nivoju kot tudi na individualnem nivoju. »Družben čas je kvalitativno raznolik, pri čemer razlike izhajajo iz kulturnih navad in vrednot, ki so skupne določeni skupini posameznikov ali posameznikom samim, ... te

kvalitativne razlike v pojmovanju časa razkrivajo razlike v ritmu, utripu in taktu življenja določene družbene skupine in njenih posameznih članov ... enote časa te družbene skupine in njenih članov pa so fiksirane z ritmom njihovega kolektivnega življenja» (Sorokin in Merton 1937:615, 623).

Sorokin in Merton sta hkrati tudi prva, ki idejo dualizma zamenjata z dvojnimi pristopom k pojmovanju časa. Družbeni čas ne obravnavata povsem ločeno od naravnega, fizikalnega časa kot Durkheim, temveč vzporedno z njim. »Ni nujno da kvalitativni družbeni čas ne zajema kvantitativnih merskih vidikov, kakor tudi ni zgolj enostavno merljiva kvantiteta, homogena v vseh svojih delih, in brez kakšnega drugega pomena kot je trajanje« (Sorokin in Merton 1937, 618). Sorokin in Merton torej jasno izpostavita analitično razliko med kvalitativnim družbenim časom in kvantitativnim astronomskim časom, pri čemer sta obe različni vrsti časa (tako družbeni kot astronomski) v določeni medsebojni zvezi.

Kot ugotavljata je za družbeni in astronomski čas značilna korelacija saj je družbeno življenje pogosto omejeno z fiksnimi urniki, večina posameznikovih družbenih aktivnosti pa uokvirjenih z v naprej določenimi kvantitativnimi enotami ure, ki so določene na osnovi naravnih zakonitosti v astronomiji. Na osnovi tega kvalitativni družbeni čas v nasprotju z astronomskim opredelita kot »spremembo v družbenih pojavih, kjer za referenčno točko primerjave v času štejejo drugi (pretekli) družbeni pojavi in dogodki, ne pa določeno mesto na kontinuumu astronomskega časa« (Sorokin in Merton 1937: 628).

Nekoliko kasneje Gurvitch (1964) nadaljuje in še razširi razpravo o heterogenosti in kompleksnosti družboslovnega pojmovanja časa, ki sta jo začela Sorokin in Merton (1937). Tudi Gurvitch jasno loči mikro družbeni čas, ki je lastnost družbenih skupin ter skupnosti posameznikov, od makro družbenega časa, ki ga pripisuje družbenemu sistemu in njegovim institucijam. Kot ugotavlja je čas na mikro družbeni ravni bolj fleksibilen in raznolik, čas na makro družbeni ravni pa je enoten, močno strukturiran ter hierarhično urejen. Gurvitcha zanima predvsem slednji vidik družbenega časa: njegova struktura, hierarhična urejenost, oziroma družbena časovna razslojenost. V poizkusu da bi zajel vso pojavno kompleksnost pojmovanja časa in hkrati razkril njegovo strukturo v okviru sodobne, razslojene družbe, izdelal svojo tipologijo družbenega časa v kateri pojem časa razdeli na osmih različnih vrst: trajen, varljiv, brezciljen, ciklični, zamuden, izmenični, napreden in eksploziven čas.

»Vsaka družba, družbeni razred ali družbena skupina se trudi kontrolirati najrazličnejše pojavnne oblike časa, kar je povsem nekaj drugega od truda za pojmovno opredelitev in vsebinsko razumevanje časa, kot tudi nekaj povsem drugega od kvantificiranja in merjenja časa. Družboslovje ne sme pr-

ezreti dejstva, da je vsaka družba, vsak družbeni razred, vsaka posamezna družbena skupina, oziroma vsak mikro družbeni element na katerem koli nivoju družbene realnosti nagnjen k temu, da deluje v sebi lastnem in ustreznem času.» (Gurvitch 1964, 174)

S svojim osem delnim spektrom družbenega časa Gurvitch (1964) poudarja, da je družben čas v družboslovju analitično povsem drugačen od linearnega, kvantitativnega, homogenega časa ure: »družben čas je analitično povsem drugačen od časa ki ga meri ura ... družben čas sploh ni vedno merljiv oziroma se ga sploh ne da kvantificirati« (Gurvitch 1964:19). Analitično vlogo časa v družboslovju Gurvitch demonstrira z množico pomensko različnih in nasprotujočih si oblik časa preko katerih poteka boj med različnimi družbenimi skupinam za prevlado njim ustreznega časa. Z hkratnim obstojem več (mnogoterih) različnih vrst družbenega časa, ki so v medsebojnem odnosu tekmovanja, in s katerimi se nenehno v različnih okoliščinah soočajo posamezniki, družbene skupine in razredi, Gurvitch uvede povsem nov pogled na pojmovanje časa v družboslovju, ki se prvokrat spogleduje z »nivojskim« pristopom k obravnavanju in proučevanju časa v družboslovju.

Nekako sočasno z Gurvitchevo razpravo o kompleksni vlogi časa v družbi se pojavi še en temeljni teoretski pristop k razumevanju časa v družboslovju. Tokrat gre za precej drugačen, funkcionalistični teoretski pristop k obravnavi časa, ki ga uvede Moore (1963). Moore se nekoliko odmika od prej vzpostavljene teoretske tradicije obravnavanja časa in čas kot objekt družboslovnega proučevanja analitično spet vrne bližje kvantitativnemu razumevanju časa, ki se ga da objektivno in zanesljivo meriti. Moorovo razumevanje časa, namreč ni usmerjeno v različne kvalitativne dimenzije časa v družbi, in se bistveno razlikuje od Durkheima, Sorokina, Mertona, ter Gurviticha, ki izpostavljajo predvsem subjektivno, kvalitativno družbeno plat časa. Njegov pristop k času je še vedno izrazito družbosloven, a obenem vezan na naravoslovno pojmovanje časa, ki je neposredno vezano na čas ki se ga da kvantificirati (meriti, deliti, sešteti) in ki ga zanesljivo meri ura.

Moore (1963) čas razume kot objektivno družbeno danost opredeljeno z mehanizmom ure. Z tovrstnim pojmovanjem časa, kot objektivno merljive količine, ki jo meri mehanizem ure, in s katero vsak posameznik lahko razpolaga po svoje, se vzpostavi povsem nova podoba družbenega pojmovanja časa, in sicer v obliki človeškega vira oziroma omejene družbene dobrine. Za Moora je čas osnoven človeški vir s katerim vsak posameznik razpolaga v enaki meri ter hkrati predstavlja temeljno sredstvo oziroma način preko katerega posameznik organizira svoje družbeno življenje. S tem teoretskim pristopom k času le ta postane blago ki se ga meri z uro, ki ima svojo vrednost, in ki se ga porablja za različne namene (različne družbene aktivnosti).

Na osnovi takšnega funkcionalističnega, materialističnega razumevanja časa, Moore (1963) razvije tri časovne dimenzije, ki služijo kot analitično orodje za proučevanje vloge časa v družbi in časa v družboslovju na splošno. To so (1) *sinhronizacija*, kot usklajevanje istočasnih dogodkov in delovanja posameznika v času, (2) *zaporedje ali red*, kot potreba po določenemu redu oziroma ureditvi dogodkov v času, ter (3) *tempo*, kot frekvenca dogodkov v določenem časovnem intervalu (Moore v Hassard 1990: 5). S takšnim teoretskim pristopom k proučevanju časa, ki izpostavlja predvsem objektivne družbene značilnosti časa, Moore združuje v temelju nasprotni pojmovanje časa: kvalitativno (družbeno) in kvantitativno (astronomsko, fizikalno) pojmovanje, ter raziskuje odnos med njima. In prav za to podobo kvantitativnega objektivnega iztekajočega časa se zdi, da je še najbližje prevladujočemu razumevanju časa, ki je zasidrano v zavesti posameznikov sodobne družbe.

Kot pokažemo kasneje ima hegemonija takšnega materialističnega pojmovanja časa dolgo zgodovino in se je oblikovalo postopoma skozi različne faze v razvoju zahodne civilizacije, ter se dokončno vzpostavilo v času industrijske revolucije, ko z uveljavitvijo kapitalističnih družbenih odnosov pojmovanje časa tudi uradno dobi status blaga s svojo vrednostjo (Thrift 1980).

Tabela 1 Osnovne razlike v ključnih teoretskih pristopih razumevanja časa iz začetka tradicije družboslovnega proučevanja časa

	Kvalit.	Kvant.	Enoten	Mnogoter	Mikro nivo	Makro nivo
Durkheim (1912)	*		*			*
Sorokin in Merton (1937):	*			*	*	
Gurvitch (1964)	*		*	*	*	*
Moor (1963)	*	*	*		*	

2.2 Pojemni okvir za družboslovno razumevanje časa

Različni teoretski pristopi k razumevanju in obravnavi časa v družboslovju se kažejo ne le skozi različna pojmovanja in različne analitične okvire za proučevanje časa v družbi temveč tudi skozi sam pojemni okvir s katerim se naslavlja različne pojavne oblike časa v družbi. »Družbeni« čas tako naprimer lahko razumemo kot simbolni posrednik družbenih pomenov ali pa kot omejeno dobrotno s katero vsak posameznik razpolaga v enaki meri. Pri tem je njegovo pojmovanje enkrat kvalitativno, subjektivno oziroma heterogeno, drugič pa kvantitativno, objektivno in enotno oziroma homogeno. Pojemni analitični okvir za opredelitev razlik v razumevanju družbenega časa tvori niz nasprotij oziroma pojmovnih dihotomij s katerimi se skuša kar najbolje opisati naravo družbenega časa. Svojevrstno pojmovanje časa je na ta način vedno opredeljeno v odnosu do svojega nasprotja, na osnovi in s pomočjo antipola, v nasprotnem razumevanja časa. V naslednjem poglavju pojasnjujemo temeljne pojmovne dihotomije iz tradicije družboslovnega proučevanja časa, ter na ta način prikazujemo in oblikujemo osnovni pojemni analitični okvir za ustrezno razumevanje pojmovanja časa sodobnih družb.

Pravo nasprotje v naravi razumevanja in pojmovanju časa najdemo v stari Grčiji, v dveh različnih staro grških terminih: *chronos* in *kairos*. Chronos se nanaša na kronološki čas, ki si sledi v nizu točk na časovnem kontinumu, na čas, ki se ne ustavlja. Nasprotno se kairos nanaša na sezonski čas, čas omejenih epizod z začetkom sredino in koncem, oziroma na življenjski čas osebnih namenov in ciljev (Jaques 1982:33). Chronosa lahko razumemo kot trajanje časovnega intervala. Gre za čas, ki je definiran s svojimi časovnimi enotami in ki ga merimo z napravami za merjenje časa. Nasprotno od tega, kairos ni čas ki ga lahko merimo, temveč je čas določene človekove aktivnosti, čas nekega dogodka, družbenih sprememb, čas pojava nečesa novega. Chronos velja za sinonim kronološkega časa, kairos pa predstavlja stvaren čas, t.j.

»čas ki se ne razlikuje od kronološkega po svojem mestu v časovni vrsti, ampak po svoji vsebini ... chronos merimo s kronometrom, kairos pa po pomenu, ki ga ima (Robinson; Marsh v Jaques 1982:34). «

Naslednjo tradicionalno nasprotje v pojmovanju časa predstavlja nasprotje med cikličnim (premočrtnim-nepovratnim) in linearnim (krožnem-povratnem) času. Ciklično pojmovanje časa je usmerjeno bolj k razumevanju starih ali eksotičnih kultur in družb. Gre za izkustven, pomenljiv čas, ki je vezan na vedno ponavljajoč naravno-družbeni ritem življenja v določeni družbi. Linearno pojmovanje časa pa izhaja iz začetka židovsko krščanske tradicije ko se je vzpostavil kot temeljni enotni čas zahodne civilizacije. Za linearno pojmovanje časa velja, da čas obstaja kot objektivna nespremenljiva entiteta, ki kronološko, nepovratno teče v eno smer, diktirata pa ga ura in koledar.

Kot ugotavlja Makarovič (1995) v vseh družbah soobstajata obe ti dve vrsti časov, čeprav je ena od obeh vrst časov vedno dominantna. Ciklično pojmovanje družbenega časa je vezano na družbene življenjske cikle, ki so pogosto v tesnem odnosu ciklov fizične narave, linearno pojmovanje časa po svojem izvoru in formi umetno, mehansko, in neodvisen od naravnih cikličnih ritmov, ter človekovih impulzov in potreb. Pri tem za odnos med linearnim in cikličnim pojmovanjem časa velja, da linearni čas družbeno življenje ločuje, odtuja od življenjskih ciklov narave. Z dominacijo linearnega časa v zahodni civilizaciji ritem družbenega življenja postaja nenaraven, neodvisen od ritma, ki ga narekuje narava oziroma postaja le temu celo nasproten (Hassard 1990: 11).

Sodobnejšo obliko dihotomije pojmovanja časa pa predstavlja nasprotje med časom družbe (*družbenim časom*) in časom, ki ga meri ura (*časom ure*). Variacije na temo razlik v pomenu in naravi družbenega časa na eni strani in tehnološkimi časom ure so številne in izhajajo iz različnih znanstvenih disciplin. V osnovi gre za razliko med objektivnim, enotnim, astronomskim, homogenim časom utemeljenim na Newtonovih fizikalnih zakonih in mehansko utelešenim v uri kot napravi za merjenje časa, ter subjektivnim, simbolnim, heterogenim in kulturno specifičnim družbenim časom, kakršen je npr. čas žetve, čas kosila, čas dela... Družben čas se tako nanaša na subjektivno razumevanje družbenega življenja, urin čas pa na mehanski ustroj družbenih dogodkov na kontinuumu časovne osi (Hassard 1990: 6).

Do iznajdbe naprave za merjenje časa sredi 17. stoletja (t.j. ure) čas v družbi ni bil fiksiran oziroma objektivno opredeljen. Pojmovanje časa ni bilo ločeno od samih družbenih dogodkov. Tako kot je obstajalo kosilo, žetev in delo je so njimi obstajali čas kosila, čas žetve in čas dela. Z iznajdbo zanesljivega mehanizma, ki je objektivno, zanesljivo in enotno meril čas, pa pojmovanje časa v družbi postane čista funkcija tega mehanizma (Rifkin 1987:85). Z mehanizmom ure se je pojmovanje časa ločilo od družbenih, človeških aktivnosti - družbene, človeške aktivnosti pa so se ločile od časa ure: ljudje se zbuja ob sedmih in ne več s sončnim vzhodom, delajo do petih in ne več do sončnega zahoda (Mumford 1966 [1934]; Landes 1983).

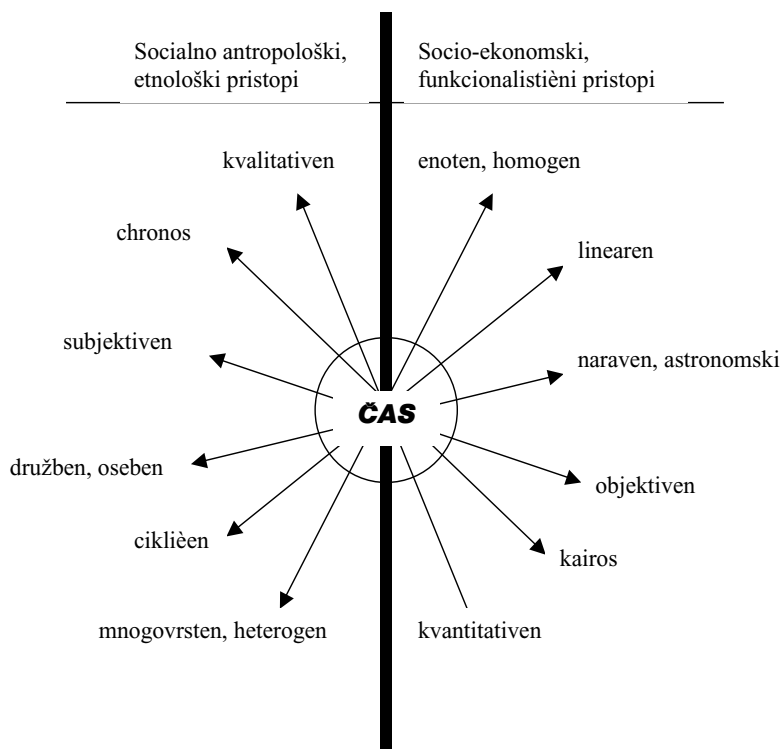
V okviru dihotomije družbenega in urinega časa izstopa vprašanje njunega medsebojnega odnosa. Na prvi pogled izgleda da med njima ni zveze, vendar pa se težko izognemo ugotovitvi, da je nekaj družbenega časa (družbenih dogodkov) v življenju zahodne civilizacije neločljivo povezano z določenim časom ure oziroma z njegovim redom. V sodobnem družbenem življenju so določene družbene aktivnosti (kosilo, večerja, delo) v naprej določene in omejene s časom ure, z določenim mestom in omejenim obsegom časa v 24 urnem dnevu. Pri tem mesto in obseg časa v dnevu za določene družbene aktivnosti ni univerzalan temveč se med različnimi kulturami oz. družbenimi skupinami razlikuje, odvisno od organizacije njihovega družbenega življenja (Hassard 1990: 8).

Družben čas je po svoji naravi bolj kvalitativen, čas ure pa kvantitativen. Kvalitativen čas ni enoten, nepretrgan ampak heterogen in skozi svoje različna obdobja oziroma posebne pomene, ki jih ta obdobja imajo, posredno kaže na življenje določene družbe ali družbene skupine. Od kvantitativnega časa ne razlikuje le po mnogoterosti različnih kvalitete (različnih pomenov ki jih nosi), temveč tudi po različnem načinu merjenja časa, oceni trajanja dogodkov. V okviru kvalitativnega pojmovanja časa trajanje dogodka oziroma štetje časa v družbi izhaja iz organiziranosti življenja same družbe. Trajanje npr. dneva, meseca, sezone ali leta je opredeljeno z ritmom kolektivnega življenja določene družbe ali družbene skupine. Vsaka družbena skupina v okviru svojega posebnega skupnega in vzajemnega zavedanja svojega ritma družbenega življenja in aktivnosti v njem, ustvari svojo razumevanje trajanja časa, ki ustreza ciklom njihovega družbenega delovanja in vedenja (Sorokin in Merton 1937: 59).

Kvalitativno pojmovanje časa je po svojem značaju bolj lokalno, zrcali tempo življenja določene družbene skupine in je utemeljeno v posebnih aktivnostih in funkcijah posameznih družbenih skupin. Razkriva ritem in utrip družbenega življenja in je različen v različnih družbah ali družbenih skupinah, in sicer tako v smislu različnega pojmovanja časa kot tudi različnega ocenjevanje njegovega trajanja. Sistemov kvalitativnega časa je tako več in so med seboj različni, sistem kvantitativnega časa pa je nasprotno en sam in enoten za vse posameznike in družbene skupine.

Kvantitativno pojmovanje časa najbolje opisuje prispodoba uniformnega, enoznačnega in univerzalno merljivega, fizikalnega oziroma tudi astronomskega časa. Gre za čisto kvantiteto brez kakršnihkoli kvalitativnih lastnosti. Kvantitativni čas je homogen v vseh svojih delih, vseskozi primerljiv sam s sabo, natančno merljiv, in enoten za vse družbe in družbene skupine. Izhodišče skupnega, enotnega, univerzalnega oziroma kvantitativnega pojmovanja časa se vzpostavi na osnovi astronomije, ter uveljavljavi s širitvijo ure, kot naprave ki objektivno in zanesljivo meri čas. Kvantitativno pojmovanje časa opravlja funkcijo sinhronizacije in organizacije družbenega življenja na globalni ravni, oziroma skupnega časovnega sistema, ki presega individualne kvalitete lokalnih, družbenih časovnih sistemov, ter hkrati zajema vse njih skupaj. Kvantitativno razumevanje časa predstavlja skupno referenčno točko vseh kvalitativnih časov oziroma »časovni esperanto« (Sorokin in Merton 1937:65). Seveda pa ni nujno res da je kvalitativni čas povsem brez kvantitete, oziroma obratno, da je kvantitativni čas povsem brez svoje kvalitete. Zgolj kvantitativno pojmovanje časa namreč povsem zanemarija dejstvo, da je človeški um nagnjen k temu, da vsakemu trenutku v kvantitativnem času pripiše posebno vrednost, da ima vsak interval kvantitativnega časa, preko svoje zveze z družbenimi aktivnostmi, tudi določeno kvaliteto (Kroeber v Sorokin in Merton 1937:61).

Slika 2 Pojemni analitični okvir za opredelitev pojmovanja časa v družboslovju

Na osnovi vseh razlik, dihotomij v pojmovanju časa, v grobem lahko ločimo dve večji tradiciji oziroma dve skupini pristopov k proučevanju časa v družboslovju. Socialno-antropološka, etnološka znanstvena tradicija ima za svoje bolj kvalitativno, subjektivno, ciklično pojmovanje časa, socio-ekonomska funkcionalistična tradicija pa nasprotno bolj kronološko, objektivno, kvantitativno in linearno pojmovanje časa. Obe tradiciji sta utemeljeni na svojih nasprotnih pojmovanju časa zaradi česar obe operirata s celotnim analitičnim okvirjem za pojmovanje časa (slika 1). Tako ena kot druga tradicija v okviru svoje analize časa uporabljata pojme z obeh strani opisanih (anti)polov in le težko shajata ena brez druge pri analizi sicer bistveno drugačnih družboslovnih vidikov časa.

3. Družbene in tehnološke spremembe skozi prizmo časa

Širjenje informacijsko komunikacijske tehnologije spremljajo spremembe na vseh področjih družbe in te spremembe se odražajo tudi skozi različne družbene dimenzije časa oziroma posameznikovega odnosa do njega. Kot ugotavljata Lee in Whiteley (2002), je dejstvo da IKT spreminja časovne dimenzije sodobne družbe že splošno sprejeto, vendar pa je razmerje med IKT in časom v družbi vse prepogosto razumljeno v obliki ideoloških puhlosti kakršni so: »IKT omogoča premagovanje časovnih in prostorskih ovir, z uporabo IKT se stvari odvijajo hitreje, z IKT delujemo učinkoviteje in prihranimo čas«. Tovrstnim idejam na drugi strani ugovarjajo kritiki IKT ki govorijo o tem, da IKT proizvaja časovni pritisk, ruši tradicionalno delitev časa na delovni in zasebni čas, ter destruktivno deluje na zasebno življenje posameznikov. Takšni pogledi na razmerje med časom in IKT so vse preveč enostavni in se ne oddaljujejo od splošne ideološke polemike o družbeni vlogi IKT.

Kot bi radi sami pokazali so z širjenjem IKT povezane spremembe v časovnosti sodobne družbe globlje in kompleksnejše. Sklicujoč se na Bolterja (1984) si upamo trditi, da osebni računalnik (kot sodobna analogija parnega stroja oziroma mehanske ure) s svojimi posledicami na vseh ravneh sodobne družbe, dandanes spreminja naše pojmovanje, vrednotenje in odnos do časa na enak način, kot sta ga nekoč parni stroj in mehanska ura. Nova tehnologija informacijske dobe, spreminja našo porabo, izkušnjo, razumevanje, pojmovanje in štetje časa, in sicer tako na individualni, organizacijski kot tudi družbeni ravni (Lee in Whiteley 2002).

Širjenje IKT v sodobni družbi spremlja transformacija posameznikove izkušnje časa, njegovega dojetja časa, njegove časovne orientacije, kot tudi organizacije, upravljanja, in porabe časa. Še več, kot to ugotavlja Rifkin (1987), nova računalniška tehnologija ne spreminja le način na katerega pojmujeemo čas, ampak se preko sprememb v pojmovanju časa spreminja tudi dojetje naše realnosti oziroma sveta okoli nas. Časovne spremembe ki jih v sodobno družbo vnaša IKT so celostne, globoke, ter zajemajo celotno družbo in vse njene dele. Naslednje poglavje skuša prispevati k pojasnjevanju teh kompleksnih sprememb.

Ne glede na ideološko opredelitev do širjenja in družbene vloge novih tehnologije, tako po mnenju utopične kot tudi kritične znanstvene tradicije, tako ni nobenega dvoma, da širjenje in uporaba IKT v sodobni družbi spreminja časovne dimenzije družbe in kliče po (ustreznem načinu!) pojasnjevanja. Sami menimo, da ustrezen način proučevanja družbenih posledic IKT predstavlja graditev na izhodiščih že vzpostavljenih tradicionalnih družboslovnih teoretskih šol in njihovih predpostavkah, ki naj se jih ponovno preveri v novih okoliščinah z informacijsko tehnologijo prežete sodobne družbe. V nadaljevanju se tako skušamo izogniti ideološkim polemikam o pozitivnih in negativnih posledicah IKT ter zgolj predlagamo ustrezne teoretske modele za proučevanje družbenih posledic širjenja uporabe IKT z središčno vlogo časa v njih.

Predlagamo ustrezen teoretski okvir družbenih sprememb povezanih s širjenjem IKT, ki sloni na proučevanju tristranskega razmerja med tehnološkimi inovacijami, družbenimi spremembami in transformacijo časovnih dimenzij družbe. Predmet proučevanja predstavljajo družbene posledice širjenja IKT, čas predstavlja objekt vidik skozi katerega se družbene spremembe opazuje, nova tehnologija (IKT) pa predstavlja subjekt oziroma vir (nosilec) družbenih sprememb. Zanimajo nas spremembe v različnih dimenzija družbenega časa, do katerih pride s tehnološkimi spremembami, in sicer na prvem mestu v obdobju družbene tranzicije iz industrijske družbe do sodobne tehnološko prežete informacijske družbe. Pri tem se odmikamo od tehnološkega determinizma. Enostavno izhajamo iz predpostavke, da vzajemno spreminjajoč odnos med tehnološkimi inovacijami in družbenimi spremembami, nenehno spremljajo spremembe v časovnih dimenzijah družbe.

Na osnovi zgornjih izhodišč za proučevanje družbenih sprememb v časovnih dimenzijah družbe, kot posledica širjenja novih tehnologij, se najprej podrobno posvetimo samemu času in njegovi vlogi v proučevanju družbenih sprememb na splošno, nato pa predstavimo štiri teoretske tradicije ki se tradicionalno zanimajo za razmerje med časom, tehnološkimi inovacijami in družbenimi spremembami. Na njihovi osnovi oblikujemo ustrezne teoretske modele družbenih sprememb in predstavimo niz raziskovalnih vprašanj na katere je potrebno najti odgovor, da bi bolje razumeli družbene časovne posledice širjenja IKT.

3.1 Vloga časa v proučevanju družbenih sprememb

Najprej se posvetimo izključno vlogi časa in obravnavamo njegovo potencialno vlogo v okviru proučevanja družbenih sprememb. Po Heirichu (1964) ima pojem časa v okviru proučevanja družbenih sprememb lahko vsaj 4 različne pomen. Čas lahko igra vlogo (1) družbenega dejavnika za pojasnjevanje družbenih sprememb, (2) vzročne zveze med elementi družbenih sprememb, (3) kvantitativne mere družbenih sprememb, ali (4) kvalitativna mera družbenih sprememb, ki zajema medsebojno prepletanja vseh prejšnjih treh vlog časa v okviru družbenih sprememb.

3.1.1 Čas kot dejavnik družbenih sprememb

V obliki dejavnika družbenih sprememb čas igra vlogo samostojnega spremenljivke v proučevanju družbenih sprememb oziroma faktorja, ki se spreminja v okviru družbenih sprememb. Kot ugotavlja Heirich (1964: 378) ima tovrstna vloga časa v proučevanju družbenih sprememb ponavadi eno od dveh standardnih oblik, ni pa omejena z njim. V analizi družbenih sprememb, kjer čas igra vlogo dejavnika družbenih sprememb, je čas največkrat obravnavan kot (1) vir oziroma omejena dobrina, ali pa kot (2) družbeni pojem oziroma pomen.

Čas v obliki vira oziroma omejene dobrine razumemo kot individualno lastnino v obliki omejene količine blaga, s katerim vsak posameznik razpolaga v enaki meri. »Čas kot vir bogastva oziroma omejena dobrina je materializiran čas, valuta, oziroma čas ki ne teče, ki se ga ne doživlja, ampak se ga troši« Thompson 1967: 61). Čas kot vir oziroma omejena dobrina je predmet gospodarske menjave, se lahko ga meri, in ima svojo vrednost, kot katerokoli drugo blago (Voth 2000). To vrednost oziroma spremembe vrednosti časa kot vira oziroma omejen dobrine lahko predstavljajo enega od vidikov proučevanja družbenih sprememb, kot naprimer v primeru študij Thompson 1967, DeGrazia 1972, Voth 200, Thrift 1980, Nyland 1986, Glennie in Thrift 1996, in Quattrone 2005.

Druga oblika časa kot dejavnika družbenih sprememb je samo pojmovanje časa oziroma pomen, ki ga ima čas družbi in spremembe v le-tem. V tem primeru čas pogosto igra vlogo kulturne spremenljivke za primerjavo dveh različnih družb, oziroma iste družbe v dveh različnih zgodovinskih obdobjih; recimo kako se pojmovanje in pomen časa spreminja od ene do druge oblike družbene ureditve (Evans-Pritchard 1939, Malinowski 1935, Hallowel 1937, Sorokin 1959). Podobno vlogo igra čas v analizi družbenih sprememb tudi kadar določeni trenutki, dogodki v zgodovinskem času pridobijo poseben točno določen pomen, ki je nato uporabljen za pojasnjevanje

družbenih sprememb tistega zgodovinskega obdobja. Na primer, dogodki kot so padec borze na Wall Streetu oktobra 1929, padec berlinskega zidu, ali pa 11 September 2001, imajo določen pomen, ki označujejo prelom v kontinuiteti razvoja družbe, in kot taki predstavljajo verodostojno spremenljivko v proučevanju družbenih sprememb: njihov pomen vzbuja spomine, ki vplivajo na dejanja posameznikov in delovanje družbe, ter tako služijo kot možna pojasnila družbenih sprememb.

Čas kot dejavnik družbenih sprememb, ne glede na njegove različne oblike ima vedno vlogo dinamičnega faktorja sprememb sam po sebi. Bodisi v obliki blaga z določeno vrednostjo, ki se jo lahko porabi na različne načine, bodisi v obliki pomena časa v družbi, ki je oblikovan na oziroma oblikuje način delovanja družbe, je v tem primeru čas vedno dejavnik, ki se spreminja. Predstavlja objekt samih družbenih sprememb ki je neposredno relevanten za analizo družbenih sprememb.

3.1.2. Čas kot vzročna zveza med elementi modela družbenih sprememb

Vloga časa v obliki vzročne zveze med elementi družbenih sprememb temelji na objektivnem, linearnem pojmovanju časa, kot kontinuumu trajanja na katerem lahko čas merimo ali se je nekaj zgodilo prej oziroma kasneje. V tem primeru se čas pojmuje kot kontinuum zaporedja stvarnih družbenih dogodkov, kjer je razmerje med temi dogodki opredeljeno in končno določeno s časom v katerem so se zgodili. S tem ko čas linearno povezuje elemente in spremenljivke modela družbenih sprememb služi kot upoštevanja vreden dejavnik ki govori za ali proti vzročnemu, hipotetično zastavljenemu odnosu med spremenljivkami, ki nastopajo v modelu družbenih sprememb (Heirich 1964: 338).

Čas kot vzročna zveza med elementi družbenih sprememb, nasprotno od časa v vlogi dejavnika družbenih sprememb, ne predstavlja samega objekta proučevanja družbenih sprememb oziroma običajno ni v središču same analize družbenih sprememb. Predstavlja le implicitni dejavnik, ki spremlja proces družbenih sprememb, pri katerih proučevanju se ga lahko obravnava na dva načina: t.j. čas kot okoliščina ali čas kot sekvenca.

Čas kot okoliščina družbene spremembe se nanaša na časovno obdobje določenih družbenih strukturnih vzorcev in vrednostnih orientacij, ki lahko služijo kot dejavnik preverjanja hipotetičnih (vzročnih) zvez v modelu družbenih sprememb. V obravnavanju časa kot okoliščine je poudarek na konfiguraciji več različnih družbenih dejavnikov v določenem, časovno omejenem, družbenem obdobju (npr. srednji vek, renesansa, industrijska doba), znotraj katerih proučujemo razmerja med posameznimi

družbenimi dogodki. Čas kot okoliščina nam tako posreduje odgovor na vprašanje ali se družbene spremembe pojavijo pod določenimi, specifičnimi vzorci družbene strukture. Podobno ideji korelacije nam ponudi vpogled v okoliščine družbenih dogodkov: ali je A prisoten vedno skupaj z B, ali so variacije v A skladne variacijam v B?

Če čas na osnovi časa kot okoliščine lahko sodimo le o povezanosti oziroma asociaciji med elementi družbenih sprememb, pa čas kot sekvenca oziroma zaporedje že nudi bolj trdno osnovo za sklepanje vzročnih zvez med njimi. Vloga časa kot sekvence, kot zaporedje dogodkov v procesu družbenih sprememb priča o tem kaj se je zgodilo prej oziroma pozneje v času obdobja družbenih sprememb. S tem ko odgovarja na vprašanje ali do variacije v B zgodila po določenem času od variacije v A jasno opredeli razmerje med možnim vzrokom in posledico med elementi v modelu družbenih sprememb.

Čas kot vzročna zveza med elementi družbenih sprememb, bodisi v vlogi okoliščine bodisi v vlogi sekvence, je osnovni način za ugotavljanja če je A lahko povzročil B, ali je določen dogodek lahko privedel do drugega dogodka. Iskanje odgovora na to vprašanje predstavlja osnovni pristop vsake študiji družbenih sprememb in razkriva dejstvo, da je čas implicitno prisoten v vsakem poizkusu proučevanja družbenih sprememb, med drugim tudi v študijah o družbenih posledicah širjenja nove tehnologije, ki so v središču naše pozornosti tukaj (npr. Mumford 1963 [1934], Bell 1974, Castells 1996, Toffler 1980).

3.1.3. Čas kot kvantitativna mera družbenih sprememb

V proučevanju družbenih sprememb čas lahko igra tudi vlogo kvantitativnega razmerja oziroma količinske mere med spremenljivkami modela družbenih sprememb. V tej posebni vlogi proučevanja družbenih sprememb čas razumemo skrajno operativno in praktično. Čas kot kvantitativna mera je enostavno zreduciran na čisto kvantiteto, natančno merljivo količino, ki jo zanesljivo merita ura in koledar. Razumevanje časa v vlogi kvantitativne mere je blizu razumevanju časa v naravoslovju, po katerem je čas objektivno dejstvo, absolutna resnica, ki obstaja neodvisno in zunaj družbenega sveta. Enostavno, čas kot kvantitativna mera družbenih sprememb je matematični čas »trajanja«. To razumevanje časa nima svojega izvora v družbenem svetu ampak je bilo v družboslovje pripeljano iz naravoslovje v okviru pozitivne znanstvene paradigme.

Čas kot kvantitativno mero pri proučevanju družbenih sprememb uporabljamo za lokacijo posameznih dogodkov na časovnem (historičnem) merilu ure (in koledarja), podajanja ocene trajanja preteklega časa od dogodka A do dogodka B, izračunavanja časovne stopnje družbenih sprememb, ter analizo družbenih sprememb v usklajevanju, koordinaciji in sinhronizaciji časovnih dogodkov. Uporaba te oblike

časa pri proučevanju družbenih sprememb običajno obsega izbor časovnega merila oziroma lestvice z ustreznim opisom sprememb na spremenljivkah modela družbenih sprememb na tem merilu. Ponavadi gre za trajanje, lahko pa obsega tudi različne druge operacionalizacije kot so hitrost, pospešek, ponovitev, ali stopnja sprememb, za katere velja da so le drugačni izrazi istega koncepta kvantitativnega časa.

Glede na to sam nima družbenega pomena, čas v vlogi kvantitativne mere sam zase nikakor ne more predstavljati objekta družbenih sprememb. Tako nikoli tudi ni postavljen v središče analize družbenih sprememb, in njegova vloga pride do izraza le v odnosu do samega predmeta proučevanja družbenih sprememb. Vendar pa je njegova vloga, nasprotno od vloge časa v obliki vzročne zveze med elementi družbenih sprememb, v modelu družbenih sprememb vedno eksplicitna in transparenta.

Čeprav je čas kot kvantitativna mera v okviru proučevanja družbenih sprememb omejena na čisto kvantiteto in torej sama zase nima nikakršnega družbenega pomena, se prav to oblika razumevanja časa najpogosteje naslavlja, in sicer tako na nivoju teoretskega, predvsem pa empiričnega raziskovanja družbenih sprememb (Adam 1988, 207). Čas v obliki trajanja, kot mera spremembe med dvema točkama na linearnem kontinuumu zgodovine, namreč predstavlja samo bistvo proučevanja družbenih sprememb, hkrati pa se nanj tako ali drugače navezujejo vse druge vloge in oblike časa v okviru proučevanja družbenih sprememb. Skladno s tem ga lahko razumemo tudi kot najmanjši skupni imenovalec vseh različnih vlog, ki jih čas igra v proučevanju družbenih sprememb.

3.1.4. Čas kot mera kvalitativnih družbenih sprememb

Časa v obliki mere kvalitativnih sprememb predstavlja najvišjo in najbolj kompleksno vlogo časa, ki jo le-ta lahko ima v okviru proučevanja družbenih sprememb (Heirich 1964). Ta oblika časa se nanaša na oziroma stoji za idejo absolutne spremembe družbene strukture do katere pride v sicer dolgotrajnem, postopnem procesu družbenih sprememb. Med tem ko prej omenjene različne vloge časa v okviru proučevanja družbenih sprememb lahko nastopajo v proučevanju bolj ali manj stabilnih družbenih okoliščin in so analitično uporabne na vsakem koraku družbenega procesa sprememb, se čas kot mera kvalitativnih družbenih sprememb po definiciji navezuje na kvalitativne spremembe v samem izzidu procesa družbenih sprememb.

Čas kot kvalitativna mera družbenih sprememb se nanaša neposredno na vrhunec procesa družbene spremembe, na njegov največji, prelomni trenutek ki ga Sztompka (1994) imenuje za »družbeno revolucijo«. Med tem ko druge oblike sprememb v procesu družbenih sprememb lahko predstavljajo le različne stopnje ravnove-

sja v sicer stabilnih družbenih okoliščinah, družbena revolucija nujno vključuje bistveno, kvalitativno spremembo v samem izvidu procesa družbenih sprememb v obliki povsem novih strukturnih družbenih odnosov (Heirich 1964, 390). Čas kot mera kvalitativnih družbenih sprememb zadeva vprašanje izvida procesa družbenih sprememb in se sprašuje ali je do takšnih radikalnih, kvalitativnih premikov v družbeni strukturi znotraj procesa družbenih sprememb prišlo oziroma ni prišlo.

Vlogo časa v obliki mere kvalitativne družbene sprememb ponavadi identificiramo prek hipoteze o izvidu procesa družbenih sprememb oziroma opisu končnega stanja družbene strukture in vzorcev družbenega življenja, po tem ko se zgodijo spremembe. Na primer, čas kot kvalitativna mera družbenih sprememb se nanaša na razliko med časom industrijske družbe in časom informacijske družbe, kot dveh različnih družbeno zgodovinskih epoh, če drži da se družbena ureditev in družbeni odnosi med enim in drugim obdobjem bistveno (kvalitativno) razlikujejo.

Vloga časa kot mere kvalitativnih družbenih sprememb, kot tista ki se edinstveno nanaša na revolucionarne strukturne spremembe v procesu družbenih sprememb tako igra pomembno vlogo v smislu medsebojnega razmerja in združevanja vseh ostalih oblik, ki jih čas lahko igra v proučevanju družbenih sprememb: čas kot družbeni dejavnik sprememb, čas kot vzročna zveza med elementi modela družbenih sprememb in čas kot kvantitativna mera družbenih sprememb se uporabljajo skupaj za napovedovanje, opisovanje in pojasnjevanje določenega kvalitativnega izvida do katerega v končni stopnji privede proces družbenih sprememb. Interakcija med vsemi vlogami in oblikami časa, ki ga le ta ima v okviru proučevanja družbenih sprememb je namreč bistvena za celovito in jasno razumevanje družbenih sprememb ki odgovori na vsa potrebna vprašanja: kakšna sprememba se je zgodila, kako se je sprememba zgodila, kdaj se do spremembe prišlo, zakaj je prišlo do spremembe prav ob določenem času, ter zakaj ni prišlo do kakšne temveč točno določene spremembe?« Heirich 1964: 397).

3.2. Tehnologija in čas: Teoretski modeli družbenih sprememb

Predlagan teoretski okvir za proučevanje družbenih sprememb širjenja novih informacijsko komunikacijskih tehnologij skozi različne vidike časa izhaja iz predpostavk štirih različnih teoretskih šol, ki se tradicionalno zanimajo za razmerje med časom, tehnološkimi inovacijami in družbenimi spremembami: (1) zgodovina oblikovanja časovne družbene zavesti, (2) družbena ekonomija porabe časa, (3) komunikološka šola proučevanja medijskih učinkov, in (4) komunikološko kulturološki pristop udomačevanja novih tehnologij². Vse štiri omenjene družboslovne tradicije so že pre-

2 (ang.) Domestication of technologies (Silverstone 1993).

poznale spremembe v družbenih dimenzijah časa kot pomembno posledico širjenja IKT, a nobena od njih še ni ponudila gotovega in jasnega (empirično podprtega) odgovora o tem kakšne natančno naj bi te spremembe bile.

Gre torej za omejen izbor teoretskih šol pri čemer prav vsaka od omenjenih teoretskih šol uporablja vlogo časa v svojih teoretskih modelih družbenih sprememb nekoliko drugače, čas razume na svoj način in mu daje svoj lasten pomen. Upošteva vse različne vloge in oblike časa za proučevanje družbenih sprememb predstavljene zgoraj ugotovimo, da vsaka od teoretskih tradicij v svoji obravnavi časa uporablja nekoliko drugačno kombinacijo različnih vlog, ki jih ima čas lahko v proučevanju družbenih sprememb (družbeni dejavnik sprememb, vzročna zveza med elementi modela družbenih sprememb, kvantitativna mera sprememb, mera kvalitativne družbene spremembe), vsem pristopom hkrati pa je skupno, da (med drugim) čas obravnavajo tudi kot kvantitativno mero odnosa med elementi svoje teorije. Sistematizacija različnih vlog časa v proučevanju družbenih sprememb in predstavljenih teoretskih modelov za pojasnjevanje družbenih sprememb povezanih s širjenjem IKT skozi vidik časa sledi v zaključku.

3.2.1. IKT in zgodovinske spremembe v obliki družbene časovne zavesti

Proučevanje zgodovine oblikovanja družbene časovne zavesti izhaja iz Durkheimovega (1912) razumevanja časa kot družbene kategorije, ki simbolizira organizacijo družbe prek časovnih ritmov kolektivnega družbenega življenja. Čas je za Durkheima subjekt kolektivne reprezentacije skupne časovne zavesti vseh članov družbe (Hassard 1990: 3). Čas nekaj kar izvira iz družbe in je hkrati rezultat družbenega življenja. Časovna družbena zavest pa je odvisna od časovnih ritmov kolektivnega družbenega življenja in vse kar oblikuje te časovne ritme, do neke mere oblikuje tudi družbeno časovno zavest. Enega od ključnih dejavnikov, ki so od nekdaj oblikovali ritem kolektivnega družbenega življenja predstavlja tudi tehnologija. Kot to pokaže Mumford (1966) so tehnološke inovacije skozi vso človeško zgodovino spremljale spremembe v družbenem upravljanju in organizaciji časa, časovnih ritmih kolektivnega družbenega življenja, ter posledično tudi v družbeni časovni zavesti.

V okviru proučevanja zgodovine oblikovanja (sodobne) družbene časovne zavesti najdemo vrsto študij, ki obravnavajo vlogo različnih tehnologij pri vzpostavljanju časovne zavesti sodobne družbe. Študije se med seboj razlikujejo glede na vrsto tehnologije ki jo proučujejo: parni stroj (Thrift 1980; Nyland 1986), mehanska ura (Mumford 1966, Bolter 1984), sistem železniških povezav (Zerubavel 1982); a na koncu vse pridejo do enakega spoznanja o objektivnem, linearnem, merljivem in predvidljivem pojmovanju časa, ki ga danes simbolizira ura, in ki naj bi se dokončno uveljavilo v

obdobju industrializacije družbe. Do nedavno smo tako bili priča soglasju, da so vse različne tehnologije skozi dolgo zgodovino oblikovanja sodobne družbene časovne zavesti, vsaka po svoje pripomogle k uveljavljanju istega pojmovanja družbenega časa in družbene časovne zavesti. Dandanes, upoštevajoč IKT tega soglasja ni več.

V informacijski dobi, s širjenjem IKT v vse pore družbenega življenja, naj bi se tradicionalna (industrijska) časovna zavest razrahljala in razpadla do novih zgodovinskih razsežnosti (Castells 1996: 433). Z uporabo IKT in časovno fleksibilnostjo ki jo omogoča naj bi se v družbi oblikovali povsem novi načini upravljanja in organizacije časa. Tradicionalni časovni ritmi kolektivnega družbenega življenja vzpostavljeni v obdobju industrializacije naj bi razpadli, na njihovih ruševinah pa naj bi se oblikovala povsem nova družbena časovna zavest (Bolter 1984). In če velja soglasje, da naj bi bilo to novo pojmovanje časa v družbi povsem drugačno od objektivnega, linearnega pojmovanja časa ki ga simbolizira mehanizem ure, ni nikakršnega soglasja o tem, kako in v čem se novo pojmovanje časa bistveno razlikuje od tradicionalnega, in kako natančno opredeliti novo družbeno časovno zavest, ki je v nastanku. Trenutno so na voljo le redki in heterogeni poizkusi opisovanja nove časovne družbene zavesti: brezčasni čas (Castells 1996), realni čas (Virilo 1997), internetni čas (Lie in Liebenau 2000), kibernetški čas (Michalache 2002), virtualni čas (Laguerre 2004) in omrežni čas (Hassan 2003); ki jim še manjka skupna in sistematična opredelitev nove strukture družbenega časa, ki bi le tega jasno ločevala od tradicionalne (industrijske) časovne zavesti.

V okviru teoretske tradicije ki obravnava zgodovino oblikovanja družbene časovne zavesti tako še vedno ostaja odprtih precej vprašanj. V čem natančno je organizacija in izkustvo časa v informacijski dobi drugačno od tistega v industrijski tako ostaja odprto vprašanje? Na kakšen način se je pojmovanje in razumevanje časa spremenilo v prehodu iz družbene ureditve, kjer je bila organizacija časa strogo diktirana z delovanjem tovarniških strojev, delovnimi urniki in mehanizmom ure, v družbo kjer je delovanje družbe vedno bolj odvisno od IKT? Kako se spremeni ritem kolektivnega družbenega življenja v informacijski dobi, in v čem natančno se nova družbena časovna zavest razlikuje od objektivnega, natančno merljivega, linearnega razumevanja časa, ki je prevladovalo v kolektivni družbeni zavesti od industrijske revolucije do danes?

3.2.2. IKT in spremembe v družbeni alokaciji časa

Družbeno ekonomska teorija alokacije časa (Becker 1965, 1976; Gronau 1977) izhaja iz ideje gospodinjstva kot proizvodne enote, ki pri svojem delovanju teži k optimizaciji svoje koristi, pri čemer združuje blago dostopno na trgu in uporabo svojega časa, ter pri tem tekmuje z organizacijami, ki končne izdelke in storitve ponujajo na trgu. V modelu gospodinjstva kot proizvodnje enote člani gospodinjstva nenehno iščejo najbolj učinkovito kombinacijo njihove alokacije časa med tri vrste aktivnosti:

(1) delo na trgu, (2) gospodinjsko delom in (3) brezdelje oz. počitek; da bi na koncu dosegli optimalno korist v okviru svojih preferenc, virov s katerimi razpolagajo (predvsem časom), ter tehnologijo ki jo imajo na voljo. Optimalno korist gospodinjstva se pri tem razume kot maksimalno blagostanje oziroma kakovost življenja, ki ga gospodinjstvo lahko doseže glede na čas in tehnologijo s katero razpolaga, in predstavlja rezultat premišljene alokacije časa vseh članov gospodinjstva. V teoriji alokacije časa oziroma modelu gospodinjstva kot proizvodnje enote tehnologija opredeljuje in pogojuje alokacijo časa posameznih članov gospodinjstva, čas (in ne denar) pa predstavlja temeljno omejeno družbeno dobrino.

Prve študije o vlogi tehnologije v okviru predpostavk teorije o alokaciji časa najdemo v delu, Robinsona in Conversa (1972a, 1972b) ter Vaneka (1974). Vsi so proučevali učinek uporabe gospodinjske tehnologije na količino porabljenega časa za gospodinjska opravila v obdobju »gospodinjske industrijske revolucije« od leta 1926 do 1966. Predpostavljali so, da naj bi uporaba zmogljivih gospodinjskih aparatov zmanjšala količino časa porabljenega za gospodinjsko delo, ugotovili pa so prav nasprotno, da ne morejo potrditi nikakršnih zgodovinskih sprememb v količini časa porabljenega za gospodinjska opravila, kljub intenzivnemu širjenju uporabe različnih novih gospodinjskih aparatov v proučevanem obdobju.

Trideset let kasneje vprašanje učinkovitosti gospodinjske tehnologije postane ponovno aktualno s polemiko med Gershunyjem (2004) ter Bittmanom in dr. (2004). Na osnovi nove zgodovinske evidence (1965-1985) Gershuny pokaže, da gospodinjske naprave le prihranijo čas, ter da je v proučevanem obdobju gospodinjska tehnologija pomembno zmanjšala količino časa porabljenega za rutinska gospodinjska opravila (Gershuny 1985, 1987, 2000; Gershuny in Robinson 1988). Nasprotno Bittman in drugi (2004), na osnovi podatkov o porabi časa in hkratnemu popisu gospodinjske tehnologije v gospodinjstvu, v eni časovni točki, in na osnovi regresijskega modela ugotavljajo, da je uporaba gospodinjske tehnologije povezana naraščanjem porabe časa za gospodinjska opravila, ter da kljub uporabi gospodinjske tehnologije delitev dela po spolu znotraj gospodinjstva ostaja nespremenjena. Spor se zaključí z Gershunijevo (2004) ugotovitvijo, da je povsem možno, da (v določeni časovni točki v zgodovini) gospodinjstva z več tehnologije porabijo več časa gospodinjsko delo, a le to ne izpodbija njegove ugotovitve o stalnem upadanju porabe časa za gospodinjska opravila od leta 1960.

Kljub obsežnemu prisvajanju IKT v gospodinjstvih, ki je nasledilo gospodinjske aparate z enakimi pričakovanju po večji učinkovitosti in prihranku časa, danes skoraj ne najdemo podobnih študij, ki bi proučevale učinek novih oblik tehnologije na alokacijo in blagostanje gospodinjstva. Z izjemo Gershunijeve (2003) študije o vplivu uporabe interneta na čas porabljen za družabne stike, ter Stonemanovega (2008) metodološkega odgovora na njegovo delo, ne poznamo drugih študij o učinkih IKT

revolucije v gospodinjstvem okolju, ki bi gradile na predpostavkah družbeno ekonomske teorije o alokaciji časa.

Glede na intenzivno širjenje IKT v gospodinjstvih sodobne družbe je tako še vedno potrebno ugotoviti kako uporaba IKT spreminja alokacijo časa med tremi vrstami ključnih aktivnosti teorije o alokaciji časa: gospodinjstvom, službenim delom in prostim časom; kot tudi, ali spremembe v alokaciji časa, ki jih lahko pripišemo IKT, prinašajo gospodinjstvu in njenim članom večje blagostanje?

3.2.3. IKT in časovne spremembe v medijski potrošnji

Kljub bogati tradiciji različnih teoretskih pristopov pojasnjevanja medijskih učinkov na eni strani, in široki dostopnosti novih medijev (IKT), ki omogočajo povsem nove načine komuniciranja, pojasnjevanje družbenih učinkov novih medijskih tehnologij še ni prišlo daleč. Zdi se, da je zanimanje za učinke novih medijskih tehnologij strnjeno zgolj okrog vprašanja o vplivu interneta na družbeni kapital oziroma družbeno izolacijo: ali uporaba interneta zmanjšuje intenzivnost družabnih stikov in ruši način življenje v skupnosti, oziroma pomaga utrjevati družbene stike ter podpira življenje v skupnosti.

Prve študije o učinkih (takrat novega medija) televizije na ameriško družbo so namreč pokazale, da z naraščanjem gledanja televizije, poraba časa za ogled kino predstav, poslušanje radia in branja romanov upada (Coffin 1954; Bogart 1956), kot tudi poraba časa namenjena druženju izven doma in med-osebni komunikaciji znotraj doma (Robinson in Godbey 1999). Teoretski argument, ki spremlja te spremembe je osnovan na omejeni zalogi časa, oziroma »ničelni vsoti« časa, ki pravi, da ima poraba časa za določeno (novo) aktivnost vedno za posledico jemanje časa drugim, funkcionalno enakovrednim aktivnostim (DiMaggio 2003). V skladu s to idejo o »premeščanju časa« med funkcionalno enakovrednimi aktivnostmi je učinek vsakega novega medija dvojen, in sicer: (1) vpliva na porabo časa namenjenega drugim (tradicionalnim) medijem, in (2) vpliva na porabo časa za druge (tradicionalne oblike) vzdrževanja družabnih stikov in organiziranja družabnih aktivnosti.

Vprašanje premeščanja časa, ki naj bil posledica uporabe interneta zaznamuje, še vedno odprta polemiko o tem, ali je uporaba interneta, tako kot gledanje televizije, aktivnost ki krade čas drugim medijem in družabnim stikom, ter potencialno vodi v osamitev, oziroma nasprotno, je aktivnost učinkovitega vzdrževanja in ustvarjanja novih družabnih stikov, ki vzpodbuja in utrjuje družabnost, med-osebne odnose in življenje v skupnosti (Partridge 2005: 13). Putnam (1996, 2000) zagovarja stališče da je internet, enako kot televizija, pasivna aktivnost, ki posameznikom in družinam krade preživljanje kakovostnega časa skupaj in rahlja vezi skupinskega

življenja. Podobno obravnavata vlogo interneta tudi Nie in Erbring (2002 [2000]) ter Nie (2001), le da v njem vidita še hujšo grožnjo življenju v skupnosti, saj kot trdita, naj bi bila uporaba interneta tako pasivna aktivnost kot gledanje televizije, a precej manj skupinska dejavnost (Nie 2001). Prav nasprotno, pa zagovorniki vloge interneta v družbi (Robinson in dr. [2000] 2002, Lin 2001, Wellman 2001) trdijo, da internet omogoča učinkovitejše komuniciranje ter s tem osvobaja del časa ki se ga lahko name- ni drugim (družabnim) aktivnostim. Menijo, da naj bi se internet bistveno razlikoval od televizije, saj s povsem novimi možnostmi komuniciranja poenostavlja vzpostav- ljanje osebnih stikov, organiziranje družbenih gibanj, dviguje učinkovitost delovanja prostovoljnih društev ter s tem pomaga širiti in graditi družbeni kapital.

Ideološka polemika o učinkih interneta je v obeh smereh doživela številne poizkuse empiričnega preverjanja, ki pa niso ponudili končnega odgovora. Prva smer empiričnih študij je pokazala, da uporaba interneta znižuje družbeno vključenost in je »pozitivno« povezana z osamljenostjo in depresijo (Kraut in dr. 1998, Nie in Er- bring 2002, Shklovski in dr. 2004). Druga smer empiričnih naporov je pokazala ravno nasprotno, da uporaba interneta povečuje družbeno interakcijo, družabne stike, kot tudi družbeno udejstvovanje (Robinson in dr. 2000, Frenzen 2000, Wellman 2001, Gershuny 2003). Tretja smer empiričnih študij (Anderson in Tracy 2001, Kestnbaum in dr. 2002) pa je pokazala, da pridobitev oziroma opustitev dostopa do interneta v gospodinjstvu sploh nima zveze s spremembami v porabi časa za družbeno udejstvo- vanje. Kljub temu, da so za nasprotujoče si rezultate omenjenih empiričnih poizkusov v glavnem krivi različni metodološki pristopi, pa sama metodologija ne predstavlja ključnega problema proučevanja učinkov uporabe interneta.

Kot ugotavlja Lesnard (2005) glavni problem opisane raziskovalne tradicije leži v implicitnih in nepreverjenih predpostavkah na katerih zmotno temelji proučevanje učinkov interneta. Vzročna zveza med uporabo interneta in družbenim kapitalom je osnovana na preveč poenostavljenem antropološkem modelu univerzalne človeške družbene narave, povsem brez upoštevanja družbene strukture, samo raziskovalno vprašanje se zanaša na nenavadno predpostavko o enotnosti načina in namena upora- be interneta, ob tem pa vsebuje tudi močno normativno predpostavko, da je življenje v tesno povezani lokalni skupnosti nujno dobro za posameznikovo blagostanje.

Da bi dosegli soglasje o vplivu uporabe interneta na družbeni kapital je tako potrebno odgovoriti na bolj kompleksno zastavljeno raziskovalno vprašanje: kako različni načini uporabe interneta vplivajo na različne dimenzije družbenega kapitala, upoštevajoč razlike v družbenih vlogah in statusu posameznikov, kot tudi kako so različni učinki uporabe interneta povezani z potrošnjo tradicionalnih medijev in oseb- nim blagostanjem posameznika v družbi?

3.2.4. IKT in spremembe časovnih vzorcev privatnega življenja

Za razliko od tradicije proučevanje medijskih učinkov, teoretski pristop udomačevanja (novih) tehnologij nasprotuje tehnološko determinističnemu pogledu na posledice širjenja IKT ter zavrača pogled vzročno posledičnih učinkov tehnologije na posameznika in družbo, saj naj bi bil ta pogled na družbe posledice IKT preozek in zato neustrezen (Wajcman in Haddon 2005: 11). Pristop udomačevanja tehnologij pozornost v proučevanju posledic IKT preusmeri od same tehnologije, k njenim uporabnikom in družbenih okoliščinah njene uporabe. Udomačevanje tehnologije obravnava sprejemanje IKT kot dolgotrajen postopek evolucije in skuša razumeti tiso kar se skriva za samo funkcijo tehnologije in njenim predpisanim družbenim potencialom. Raziskuje kakšen pomen ima IKT za posameznika, kako posameznik dojema IKT in kakšno vlogo igra IKT v njegovem življenju (Haddon 2006: 195).

Teoretski pristop udomačevanja tehnologij zanima postopek, kako se posameznik, kot član gospodinjstva, sooči z novo tehnologijo in upravlja z njo, bodisi jo zavrne, bodisi jo sprejme in uvrsti med svoje vsakodnevne aktivnosti, upoštevajoč moralne in ekonomske vrednote svojega gospodinjstva, kot tudi širše družbene okoliščine s katerimi se sooča. Pri prisvajanju in uporabi IKT (kot ga vidi pristop udomačevanja IKT) gre za vzajemni dvosmerni postopek v katerem posamezniki oblikujejo uporabo tehnologije in hkrati tehnologija vpliva na njihove lastne izkušnje. Do prisvajanja in uporabe IKT vodi postopek pogajanja med potencialom tehnologije in njegovo realizacijo, glede na dane okoliščine znotraj gospodinjstva, in pritiske o vlogi IKT, ki jih predpisuje širše politično, družbeno in kulturno okolje.

V postopku pogajanja med potencialom IKT in njegovo realizacijo v različnih okoliščinah čas igra pomembno vlogo, saj predstavlja ključno strukturo skozi katero se kažejo okoliščine vsakodnevne organizacije gospodinjstva in delovanja njegovih članov (Kantor in Lehr 1975: 40). Časovni vzorec dneva, tedna in leta predstavlja središčno komponento strukture življenja gospodinjstva in njenih članov, poraba časa za vsakodnevne aktivnosti pa je rezultat pogajanja med preferencami posameznika in vzpostavljeno strukturo časovnih okvirjev delovnega urnika ter gospodinjanskega življenja. Skladno s tem je tudi sprejemanje in uporabo IKT potrebno razumeti v časovnih okvirjih in časovnih omejitvah s katerimi se sooča gospodinjstvo in pod katerimi deluje posameznik kot član gospodinjstva (Haddon 2006: 197).

IKT tako ne ponuja vsesplošnega, enotnega in enosmernega pospeška časovne učinkovitosti. Radikalno nova orientacija do časa, ki je družbeno predpisana v IKT je šele predmet pogajanja med različnimi dejavniki, ki v obliki okoliščin vplivajo na sprejemanje in način uporabe IKT. Različna gospodinjstva in njihovi člani izkusijo potencial IKT na različne načine. Nekateri IKT izkusijo kot revolucijo ki jih osvobaja vzpostavljenih struktur časovnih okvirjev, saj jim prinaša možnost opravljanja

različnih stvari ob različnem času, pri drugih pa ta revolucionarni potencial trči ob manj odprto, trdno vzpostavljeno časovno strukturo gospodinjstva, ki bo vodila do omejitve učinkovitosti IKT ali celo njegove zavrnitve (Silverstone 1993: 305).

Proučevanje postopka udomačevanja IKT skozi strukturo časovnih okvirov je bilo že deležno več raznovrstnih (kvalitativnih in kvantitativnih) empiričnih preizkusov, ki se med seboj razlikujejo glede na tehnologijo in ciljno skupino uporabnikov, ki jo poučujejo (za pregled različnih pristopov glej Haddon 2006 in Stewart 2003). A dosedanje študije so niso uspele postreči s končnimi odgovori in so pustile za sabo nova odprta vprašanja (Haddon 2006): kako in do katere mere se vzorci porabe časa spremenijo ob vključevanju uporabe IKT v vsakodnevne navade in opravila; pod katerimi pogoji, za koga in v razmerju do katerih družbenih omejitev posamezniki svobodno spreminjajo časovne okvire svojega delovanja kot ga obljublja IKT; kateri dejavniki vplivajo na strukturo dožemanja časa v smislu »časovnega pritiska« in »stresa«, ter kakšno zvezo imajo ti dejavniki s prisvajanjem in uporabo IKT; ter do katere mere in v kateri smeri so za (različne družbene skupine) nastopile spremembe v organizaciji in upravljanju svojega časa, kot posledica začetka uporabe IKT?

3.3. Integracija teoretskih modelov in različnih vlog časa

Predlagana shema gradi na integraciji različnih obstoječih vlog časa v okviru proučevanja družbenih sprememb, ter teoretskih modelov ki skušajo pristopati k proučevanju družbenih sprememb skozi vidik časa. S tem ne išče le odgovorov na že odprta vprašanja o družbenih posledic IKT znotraj vsake od izbranih teoretskih šol, ampak skuša preseči njihove meje ravno z sistematičnim razumevanjem vloge časa v vsaki od njih. Tako ponuja možnost prehajanja med paradigmatškimi zastavitvami posameznih teoretskih šol oziroma jih medsebojno povezuje, da bi s tem odprlo prostor za nove raziskovalne strategije. Končni namen predlagane raziskovalne sheme je, da z medsebojnim povezovanjem različnih paradigmatških pristopov in oblik razumevanja časa vzpostavljajo komunikacijsko strukturo za širšo razpravo o družbenih posledicah IKT z vidika časa, ki bi obenem presegla meje notranjih spoznanj vsake od posameznih teoretskih tradicij in hkrati pripeljala pojmovanje in obravnavo časa v družboslovju bližje »nivojskemu« načinu njegovega razumevanja; t.j. do bolj celovite, jasne in enotne podobe časa z vsemi različnimi nivoji skupaj.

Tabela 2 Vloga časa v proučevanju družbenih sprememb vs. teoretski modeli družbenih sprememb v zvezi s širjenjem IKT skozi vidik časa

	Zgodovina oblikovanja družbene časovne zavesti	Ekonomski pristop alokacije časa	Teorija medijskih učinkov	Pristop udomačevanja novih tehnologij
Čas kot družbeni dejavnik sprememb	*	*		*
Čas kot vzročna zveza	*			*
Čas kot kvantitativna mera	*	*	*	*
Čas kot kvalitativne mera	*			

Na osnovi prepoznavanja razlik med različnimi vlogami časa znotraj posameznih teoretskih tradicij proučevanja družbenih sprememb ter integralnega »nivojskega« pristopa obravnave časa bomo lahko odgovorili na več kot le posamezna raziskovalna vprašanja v zvezi s družbenimi spremembami časa znotraj vsake od tradicij posebej. Z upoštevanjem različnih vlog in oblik časa ter celovitim in širokim pristopom k obravnavi časa v različnih teorijah družbenih sprememb hkrati, bomo prišli bližje pravim odgovorom na ključna vprašanja o družbenih spremembah v časovnih dimenzijah sodobne družbe, do katerih prihaja zaradi širjenja IKT. Katere družbene spremembe povezane s širjenjem uporabe IKT se odražajo skozi vidik porabe časa? Kako se družbene spremembe povezane s širjenjem IKT kažejo skozi spremembe v organizaciji časa, upravljanju časa in porabi časa članov družbe v okviru vsakdanjih časovnih praks, oziroma skozi skupne časovne ritme kolektivnega življenja celotne družbe?

4. Študija primera: Nove tehnologije in družbene spremembe v pojmovanju časa

V naslednji študiji primera, kjer nas zanimajo spremembe v pojmovanju časa v družbi iz izvirno družboslovnega teoretskega pristopa k razumevanju časa, ki ga vpelje Durkhiem (1912). Za to prvo v tradiciji družboslovnih teoretskih pristopov k obravnavi časa je značilno, da je pojmovanje časa v družbi oblikuje prek kolektivnega ritma družbenega življenja njenih članov. Pri tem je ritem družbenega življenja opredeljen kot enakomerno, urejeno, kontinuirano, pojavljanje in ponavljanje vsakdanjih dogodkov v življenja članov družbe., ki se kaže skozi vedno ponavljajoče vzorce družbenega vedenja (rituali, običaji, navade), in preko katerega se oblikuje kolektivna časovna zavest ter pojmovanje časa v določeni družbi. V naslednji študiji torej čas obravnavamo predvsem z vidika

“načina s katerim celotna družba in njeni člani uravnavaajo svoje življenjske ritme v obliki rednih ponavljajočih (dnevni, tedenskih, mesečnih in letnih) življenjskih ritualov, navad in običajev” (Makarovič 1995: 348).

Takšen teoretski pristop k obravnavi in proučevanju časa, ki izhaja iz in je hkrati rezultat družbenega življenja, ter ima poudarek na soodnosu med pojmovanjem časa in vsakdanjimi življenjskimi časovnimi vzorci družbe, je osnovan na predpostavki, da je pojmovanje časa v različnih družbah oziroma različnih družbenih obdobjih lahko različno. Pojmovanje časa je odvisno od ritma kolektivnega družbenega življenja, od ponavljajočih ritualov, običajev in navad ki si jih delijo člani določene družbe, le ti pa so kulturno specifični in se spreminjajo skozi čas. Pojmovanje časa je s tem odvisno od spreminjajočih se okoliščin, ki so povezane z oblikovanjem časovnega ritma kolektivnega družbenega življenja.

Na osnovi takšnega pristopa k času, kjer se pojmovanje časa v družbi spreminja skladno s spremembami v ritmu kolektivnega družbenega življenja, vse kar v neki meri oblikuje ritem kolektivnega družbenega življenja, posredno oblikuje tudi doje-manje časa v družbi. Kot to pokaže Mumford (1966), enega od ključnih dejavnikov,

ki skozi vso človeško zgodovino pomembno oblikuje ritem kolektivnega družbenega življenja in oblikuje časovno družbeno zavest predstavlja tehnologija. Kot ugotavljamo se z družbeno tehnološkim napredkom - s pojavom in širjenjem novih tehnologij v družbi - vedno spreminja organizacija družbenega življenja. Tehnološke inovacije vnašajo spremembe v kolektivni ritem družbenega življenja in prinašajo nova razumevanja, ideje in podobe pojmovanja časa v družbi.

Razmerje med družbenimi spremembami in tehnološkim razvojem je seveda bolj zapleteno kot se kaže skozi same spremembe v časovnih ritmih kolektivnega družbenega življenja. V nalogi tako ne želimo posegati v razpravo o tem, v kolikšni meri tehnološki razvoj opredeljuje družbene spremembe, ali obratno, v kolikšni meri družbene spremembe determinirajo sam tehnološki napredek. Zanima nas zgozlj, kako se vzajemen odnos med razvojem tehnologijo in družbenim napredkom, kaže skozi spremembe v organizaciji časa, novih časovnih ritmih kolektivnega življenja, in posledično v novem načinu pojmovanja časa. Spreminjanje v pojmovanju časa nam torej predstavlja kazalec družbenih (tehnoloških) sprememb s katerim bi radi odgovorili na vprašanje: kako se s širjenjem informacijsko komunikacijske tehnologije v sodobnih družbi spreminja organizacija časa, časovni ritmi kolektivnega družbenega življenja, ter končno, pojmovanje časa v družbi?

Na vprašanje kako se časovni ritem kolektivnega življenja in pojmovanje časa z njim spremenita na prehodu iz industrijske v informacijsko družbo skušamo odgovoriti preko analize razlik v ključni družbeni tehnologiji svojega časa. Zanimalo nas bo kako določen tip družbene tehnologije (industrijska vs. informacijska tehnologija) drugače narekuje časovne ritme kolektivnega življenja. Pri tem kot ključno tehnologijo, ki narekuje ritem kolektivnega družbenega življenja v obdobju industrijski družbi obravnavamo parni stroj, kot ključno tehnologijo obdobja informacijske družbe pa elektronska omrežja in na njej sloneča informacijsko komunikacijska infrastruktura. Pokazati skušamo, da v sodobni družbi, s širjenjem storitev elektronskih omrežij, prihaja do razpada tradicionalnega, t.j. industrijskega časovnega ritma kolektivnega družbenega življenja in pojava nekaterih novih pojmovnih oblik časa, ki so vezane na podobe informacijsko in komunikacijske tehnologije.

Osnovna hipoteza, ki jo bomo skušali dokazati se glasi, da so storitve elektronskih omrežij in informacijsko komunikacijske tehnologije, ki prinašajo časovno fleksibilnost in več svobode za individualno organizaciji časa, privedle do razpada v industrijski družbi vzpostavljenega togega časovnega ritma kolektivnega družbenega življenja. Če so si v industrijski družbi čas dela, družinskih obveznosti in prosti čas hierarhično sledili v vsak dan enakem, jasnem in ločenem zaporedju (delovnemu času sledi čas za družino in dom, temu pa prosti čas) se v obdobju širjenja novih informacijskih tehnologij in bolj fleksibilnega časovnega ritma družbenega življenja te različni tipi vsakodnevnih aktivnosti začnejo med seboj mešati v nepredvidljivem zaporedju,

odvijati vzporedno, istočasno, oziroma brez ustaljenega ponavljajočega vzorca. Le to naj bi končno privedlo tudi do povsem novega pojmovanja časa v družbi, ki ni več neposredno vezano čas, ki ga uteleša ura, ampak se kaže skozi različne nove prisposodbe pojmovanja časa, ki so vezane na elektronska omrežja, kot npr. virtualni čas, realni čas, brezčasni čas ali omrežni čas.

Študijo primera začnemo z zgodovinskim orisom ustoličenja prevladujočega družbenega pojmovanja časa ki ga uteleša ura in na osnovi katerega oziroma v nasprotju z njim gradimo tudi svojo analizo novega »elektronskega« pojmovanja časa. Nato podrobneje predstavimo teoretski prelom med pojmovanjem časa v obdobju industrijske družbe in pojmovanjem časa v obdobju informacijske družbe. Končno pa se posvetimo natančnejši in podrobnejši analizi nekaterih predstav o radikalno novem pojmovanju časa, ki naj bi se uveljavila v okviru sodobne, tehnološko visoko razvito družbo.

4.1. Zgodovina oblikovanja sodobne družbene časovne zavesti

Thriftova (1980) zgodovinska analiza pojmovanja časa kaže, da se je homogeno, linearno razumevanje časa, osnovano na preračunljivi racionalnosti, ki naj bi bilo danes splošno zasidrano v zavesti posameznikov sodobne družbe, oblikovalo postopoma, skozi tri daljša zgodovinska obdobja. Zаметke sodobnega pojmovanja časa Thrift odkrije v srednjem veku (1330-1550), temelje za njegovo kasnejšo splošno uveljavitev najde v zgodovinskem obdobju 1550-1750, do dokončne prevlade današnjega, sodobnega pojmovanja časa pa pride z industrijsko revolucijo in vzpostavitvijo kapitalistične družbenih odnosov na začetku devetnajstega stoletja (1750-1880).³

Obdobje zametkov današnjega pojmovanja časa (1330-1550) Thrift pomenljivo označi kot »obdobje časovnih otokov v morju brezčasnosti«. Njegova analiza pokaže, da je v srednjem veku pojmovanje časa v družbi na splošno še vedno povsem odvisno od narave in naravnih ritmov: koledarsko leto je zasnovano okrog poljedelskih aktivnosti, dnevne aktivnosti se začnejo s svitom in končajo ob mraku...; znotraj tega pa se

³ Podobno kot Thriftova (globalna) zgodovinska analiza pojmovanja časa pokaže tudi Makarovičeva (1995) zgodovinska študija odnosa do pojmovanja časa na današnjem ozemlju Republike Slovenije. Njegova etnološka študija temelji na predpostavki, da je odnos do časa okvir, skozi katerega je mogoče zajeti raznolikost življenja kulture in družbe v trajanju in razvoju, njene ugotovitve pa so skladne z Thriftovo zgodovinsko analizo. Makarovič sicer zgodovino odnosa do časa na slovenskem sicer razdeli nekoliko drugače, na štiri po trajanju in obdobju nekoliko drugačna zgodovinska obdobja: (1) »naravni čas« pred kristjanizacijo, (2) »božji čas« visokega srednjega veka, (3) »čas je denar« poznega srednjega veka in industrializacije, ter (4) »čas ni naš gospod« druge polovice 20. stoletja. Njegova študija tako kaže, da se je na slovenskem pojmovanje časa in odnos do časa po obdobjih skozi čas spreminjalo nekoliko drugače, a skladno s stopnjami v razvoju tradicionalnega pojmovanja časa na globalni ravni, ki ustoličenje tradicionalnega pojmovanja urinega časa locira v dobo industrializacije družbe, le tega pa začenjajo krhati novi tehnološki izumi 20. stoletja.

začnejo pojavljati prvi poizkusi sistematičnega reguliranja časa. Merjenje in reguliranje časa (s peščenimi urami) se je najprej pojavilo le znotraj cerkvenih samostanov in mestnih središč. V samostanih je natančnejše merjenje časa narekovala potreba po urejenem izvajanju rednih dnevnih cerkvenih obredov, v mestih pa so regulacijo časa potrebovali za koordinacija dela in trgovine. S prvimi oblikami javnega merjenja in oznanjanja časa, ki so se pojavile na srednjeveških mestnih trgih, se je čas cerkvenih obredov in trgovine ločil od časovnega ritma, ki ga je sicer narekovala narava. Z rastjo trgovine pa je čas trgovine začel prevladovati nad časom cerkve. (Thrift 1980:106-109)

V naslednjem obdobju (1550-1750) oblikovanja današnjega pojmovanja časa se lokalno, mestno, trgovsko zavedanja časa začena širiti izven mest in v vse družbene sloje. Razsvetljenstvo dokončno razvrednoti čas cerkve. Običajni (delovni) dan za posameznika vedno bolj jasno postaja razdeljen na dva časovna dela: na »posestnikov čas«, ki predstavlja prvo obliko kasnejšega delovnega časa, ter na posamezniku lasten, svoboden čas, ki kasneje v zgodovini postane prosti čas (Thrift 1980:111). Širjenje trgovine narekuje sinhronizacijo dela, in preko postopnih sprememb v delovnih navadah posameznikov se počasi vzpostavi univerzalno in enotno pojmovanje časa, kot uniformnega, monotonega, kvantitativnega časa, ki je počasi postalo splošno sprejeto družbeno dejstvo. Z delitvijo časa na delovni in prosti čas, ki se v zahodni družbi pojavi v tem zgodovinskem obdobju, so bili ustvarjeni pogoji za dokončno ustoličenje in prevlado objektivnega razumevanja časa, kot omejene dobrine s svojo vrednostjo.

V obdobju industrijske revolucije (1750-1880) današnje pojmovanje časa dobi svojo končno podobo in stopi v vsesplošno veljavo. Delitev časa na delovni in prosti čas je že samoumevna. Čas postane ne le vrednost sama po sebi ampak tudi sredstvo neposredne menjave med delavci in kapitalisti. Ura se uveljavi kot zanesljiva naprava objektivnega merjenja časa, in zaradi potrebe po sinhronizaciji dela in delovne sile, v družbi postane vseprisotna. Z uro čas postane formalna, merljiva kvantiteta, ki se jo obravnava kot drugo blago, merljivo v enotah urinega časa (Thrift 1980:114). Mumford (1934) ugotavlja, da je prav ura in ne parni stroj, ključni mehanizem industrijske revolucije. Strojna produkcija je namreč zahtevala natančno prostorsko in časovno koordinacijo ter planiranje dela, tako znotraj podjetij kot med njimi, zaradi česar se je pojavila potreba po natančnem merjenju časa in časovnih urnikih dela. Stroji so postali žarišče dela, ura in urniki dela pa osnova za planiranja proizvodnje. Učinkovitost organizacije je postala odvisna od natančne časovne delitve proizvodnje, ura pa instrument koordinacije in kontrole te proizvodnje (Thrift 1980; Nyland 1986).

Če je bilo pred industrijsko revolucijo produktivno delo še vedno regulirano s samo delovno nalogo ne pa urnikom proizvodnje, ter se delavcu ni bilo nujno (popolnoma) podrejata umetni ureditvi časa, z industrijsko revolucijo človeško delo postane neposredno podrejeno delovanju strojev popolnoma reguliranih z uro. Nov proizvodni postopek je zahteval časovno sinhronizacijo in red, kar je neizogibno privedlo

do ponotranjenja enotnega, linearnega, objektivnega, kvantitativnega, mehanskega pojmovanja časa, ki ga zanesljivo merijo ure.

Proces družbenega ponotranjenja takšnega pojmovanja časa je potekal na dveh ravneh: *prek instrumentalnega delovanja v delovnem času, in simbolne interakcije v dela prostem času* (Thrift 1980:115-117). V delovnem času se zaradi težnje k večanju proizvodnje in posledično neustavljivemu delovanju strojev, pojavi potreba bo izjemni časovni disciplini, ki se jo uveljavlja sistematično, prek instrumentov kot so urniki, plačilo na uro, ustrahovanje delavcev z vedno in povsod prisotnim merjenjem časa, nagrade za učinkovitost, ter oblikovanje nove delavske etike osnovane na točnosti. V preostalem (dela prostem) času pa oblikovanje časovne zavesti poteka prek dobro organizirane tržno usmerjene ponudbe preživljanja prostega časa, ki nastopi v obdobju industrijske revolucije, in omejuje potrošnjo prostega časa na točno določen čas dneva: na točno določena mesta ob točno določenih urah. S tem razumevanje prostega časa v družbi postane vedno bolj podobno razumevanju delovnega časa, do postopnega oblikovanja enotne časovne zavesti v družbi.

Z natančnimi urniki dela in linearnim razumevanjem časa, kot ga narekuje mehanizem ure, se v sodobnih družbah začne dvojen proces: po eni strani časovno razdvajanje oziroma ločevanje posameznih dogodkov, na drugi strani pa naraščanje števila dogodkov oziroma njihovo zgoščevanje v določenem časovnem intervalu. S tem pride do novega pogleda na čas, ki ga ne razumemo le kot sekvenco zaporednosti dogodkov, temveč tudi kot določeno omejitev oziroma omejevalno okoliščino, oziroma določeno vrsto pritiska (Moore 1963). Čas se začne dojemati kot nekaj materialnega,

»kot nekaj, kar je mogoče imeti in s čimer je mogoče varčevati« (Makarovič 1995: 348)

in postane neposredno povezan s tremi metaforami: čas je denar, čas je omejena dobrina, in čas je dragoceno blago (Lakoff in Johnson 1980 v Hassard 1990:12). S pomanjkanjem časa njegova vrednost raste, čas in denar pa postaneta medsebojno zamenljivi, nadomestljivi blagovni sredstvi:

»čas je sredstvo preko katerega lahko pridobimo denar, z denarjem pa lahko kupimo čas ... vrednost denarja skozi čas raste, čas pa se lahko investira danes, da bi obrodil denar jutri« (Graham 1981 v Hassard 1990:12).

To pojmovanje časa je še danes v veliki meri prevladuje v zavesti posameznikov sodobne družbe.

4.2. Pojmovanja časa od industrijske do informacijske dobe

Pojmovanje časa, ki se je vzpostavilo z industrijsko revolucijo in se je globoko zasidralo v zavest industrijske družbe predstavlja izhodišče za razpravo o novih podobah pojmovanja časa v sodobni, globalni, post-industrijski oziroma informacijski družbi. Od enotnega pojmovanja časa, kot kvantitativno merljivega, objektivno danega in linearnega, iztekajočega časa, ki je vzpostavljeno na mehanizmu ure v obdobju ko ključno družbeno tehnologijo predstavlja parni stroj, se razprava o pojmovanju časa v družbi razdeli. Pojmovanje časa v sodobni družbi, ki sledi tistemu, ki se je vzpostavilo z industrijsko družbo, gre v različne smeri, glede na različno razumevanje nove družbene ureditve, ki nastopi z nadaljnjim tehnološkim napredkom: razvojem informacijsko komunikacijske tehnologije. Novo pojmovanje časa je odvisno od pomembnosti vloge, ki se jo pripisuje novim informacijsko komunikacijskim tehnologijam v družbi, ter spremembam, ki naj bi jih te tehnologije prinesle v (industrijski družbi) vzpostavljeno družbeno ureditev. Pogled na posledice širjenja novih informacijsko komunikacijskih tehnologij namreč ni enoten.

Razumevanje družbenih posledic hitrega razvoja in širjenja novih informacijsko komunikacijskih tehnologij lahko razdelimo na dve nasprotni si struji, ki se bistveno razlikujeta glede na vprašanje »ali nova IKT res tako radikalno spreminja v industrijski družbi vzpostavljene družbene odnose, da z njo prihaja do kvalitativne spremembe v družbeni ureditvi, ali pa gre pri širjenju novih IKT v družbi zgolj za pojav kontinuitete, za tehnološki evolutivni napredek, ki le še utrjuje in intenzivira družbeno ureditev katere temelji so se izoblikovali z industrijsko revolucijo« (Webster 1995). Avtoji, ki zagovarjajo idejo o radikalnih družbenih spremembah kot posledica širjenja informacijsko komunikacijske tehnologije (Porat 1977; Bell 1974; Toffler 1980; Naisbitt 1984; Poster 1990; Catells 1996) izhajajo iz začetnega navdušenja nad revolucionarnimi možnostmi, ki jih v družbeno življenje prinaša sodobna IKT. Na vlogo IKT v družbi gledajo predvsem s funkcionalističnega vidika, in v širjenju in uporabi IKT prepoznavajo predvsem pozitivne družbene posledice: velik demokratični potencial, dvig produktivnosti, prožnost trga dela..., ki naj bi privedle do povsem nove družbeni ureditve, tako imenovane »informacijske družbe«.

Nasproti utopični struji se je oblikovala dokaj heterogena kritična tradicija obravnavanja širjenja IKT, katere predstavniki (npr. Lyon 1988, Webster 1995, May 2002) v ideji novi »informacijske« družbe, vidijo v le utopijo ki ima malo skupnega z realnostjo sodobnih družb. Delijo si pogled, da kljub obdobju raznovrstnih sprememb v oblikah in praksah družbenega življenja, ki so posledica širjenja in uporabe novih IKT v današnjem času, temelji družbenega in ekonomskega sistema ostajajo enaki. Informacijska družba, kot ugotavljajo, predstavlja kontinuiteto, ponovitev z industrijsko revolucijo vzpostavljenih družbenih procesov v novi preobleki. May (2002:41-48), kritičen do ideje o novi informacijski družbi ugotavlja, da se tehnologija lahko

spreminja brez kakršnihkoli nujnih posledic v družbeni ureditvi oziroma razmerju v družbenih odnosih. Kot pravi May (2002)) je potrebno razlikovati med obliko proizvodnje, ki jo predstavlja tehnologija, in njenimi kontinuirano nespremenljivimi proizvodnimi odnosi, ki ostajajo kapitalistični, kljub spremembam v obliki proizvodnje, t.j. tehnologiji. Sodobna, na novih IKT temelječa družba v tem smislu ne predstavlja večjega družbenega preobrata, temveč z izboljšano tehnologijo, morda le večjo intenzivnost tistega, kar se je že začelo v preteklosti (industrijski družbi) in se nadaljuje v prihodnosti (post industrijski družbi).

Podobno razmišlja tudi Mumford (1966), ki prek zgodovinske analize razvoja tehnologij pokaže, da so nove družbene oblike, do katerih naj bi skozi privedle nove tehnologije, prej sestavni del kontinuiranega medsebojnega zgodovinskega razvoja v odnosu med tehnologijo in družbo kot pa gola posledica razvoja nove tehnologije. Vsaka družbena ureditev, kot ugotavlja, ima svoj izvor že v svoji predhodnici (npr. informacijska v industrijski) tako da kljub novi tehnologiji spremembe v družbeni ureditev nikoli niso tako radikalne kot so lahko v tehnološkem napredku. Tudi Webster (1995) ko se sprašuje o odnosu med kvantiteto družbenih sprememb, ki so potrebne za kvalitativni premik v družbeni ureditvi, ugotavlja enako, da je predpostavka po kateri naj bi zgolj določena količina sprememb v družbi (npr. širjenje IKT, rast storitvenega sektorja, itd) sama zase že lahko privedla do kvalitativne transformacije družbene ureditve (kakršna je ideja o prehodu iz industrijske v informacijsko) zelo negotova.

Z nasprotnimi pogledi razumevanja vloge tehnologije v sodobni informacijsko in komunikacijsko opremljeni družbi so neposredno povezani tudi različni pogledi na pojmovanje časa v sodobni družbi. S pogledom kontinuitete industrijske družbe v novi post-industrijski preobleki je skladna ideja o kontinuiteti v industrijski družbi vzpostavljenega pojmovanja časa. Pojmovanje časa ob tehnološkem napredku v proizvodnji (tehnologijo parnega stroja izpodriva informacijsko komunikacijska tehnologija) sicer dobi nekatere nove lastnosti, a v osnovi ostaja enako. Še vedno gre za enotno, objektivno, kvantitativno, linerano mehansko (na mehanizmu ure osnovano) pojmovanje časa. Z idejo nove družbene ureditve na krilih tehnološke revolucije so povezane nekatere nove podobe pojmovanja časa, ki med seboj niso enotne, a so si enake v odnosu diskontinuitete do tradicionalnega, v industrijski družbi vzpostavljenega pojmovanja časa.

Novo razumevanje časa, ki se pojavi skupaj z razumevanjem informacijske družbe kot povsem nove oblike družbene ureditve, izhaja iz zloma časa, ki ga je ustoličila industrijska družba. Kot ugotavlja Bolter (1984) novo pojmovanje časa v informacijski družbi opredeljuje kar sama nova tehnologija:

»tako kot je bil parni stroj ključni tehnologija pri oblikovanju pojmovanja časa v industrijski dobi, sta računalnik in računalniška omrežja ključni tehnologiji pri oblikovanju pojmovanja časa v novi informacijski dobi«.

(Bolter, 1984)

Nove oblike ključne družbene tehnologije (računalnik, internet, svetovni splet in druga elektronska omrežja...) naj bi radikalno spremenile ritem kolektivnega družbenega življenja z njim pa naj bi se spremenilo tudi razumevanja časa:

»ritem delovnega časa od devetih do petih, pet delovnih dni na teden, počasi izginja kot dominantni ritem dela; nedelja ni bistveno drugačna od ponedeljka, delo in zasebno življenje se vse bolj prepletata«.

(Negroponte 1995:193)

Informacijsko komunikacijska tehnologija povzroča spremembe v industrijski družbi uveljavljenih časovnih okvirih vsakdanjega življenja, eliminira strog, tog delavni ritem, omogoča fleksibilnost pri organizaciji dela, ter sprošča vsakodnevne ustaljene urnike življenja, česar posledica je razpad tradicionalnega življenjskega ritma, ki se je ustoličilo z industrijsko družbo.

Failla in Bagnara (1992) skozi tehnološke spremembe v procesu odločanja nakazujeta, da naj bi do povsem novega pojmovanja časa prišlo postopno, preko treh stopenj v razvoju novih informacijsko komunikacijskih tehnologij. Prvo stopnjo predstavlja tehnologija za avtomatizacijo rutinskega dela. Gre za zgodnje obdobje razvoja prvih računalniških strojev, kjer je proces odločanja še vedno centraliziran, in kjer tehnologija (računalniki) še vedno diktirajo tempo rutinskega dela ter narekujejo tog ustaljen delovni ritem, ki še ni bistveno drugačen od časovnega ritma, kot ga je narekovala proizvodna tehnologija industrijske družbe.

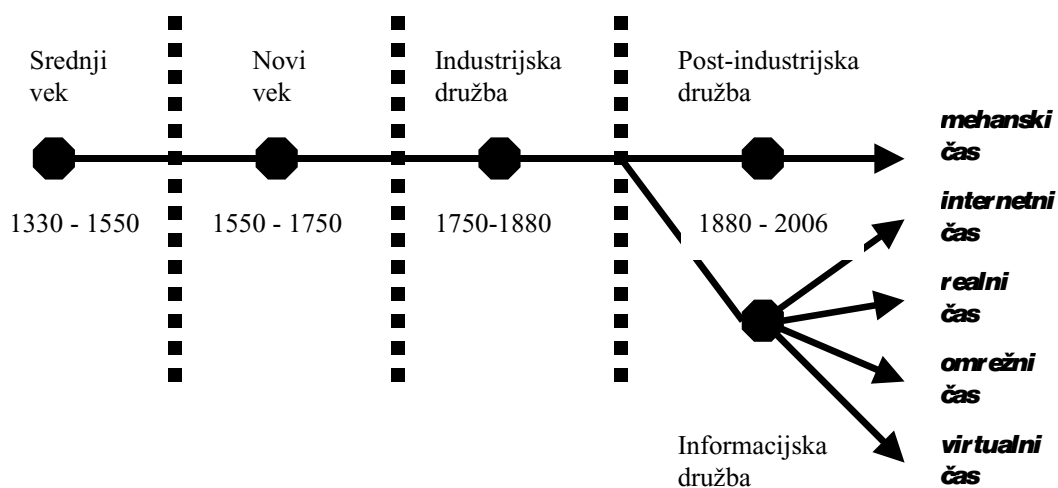
Drugo stopnjo predstavlja izum osebnega računalnika, ki posamezniku omogoči samostojno, neposredno odločanja prek uporabe zmogljivih računalniških storitev (računanje, baze podatkov, tabelarni pregledi...) pri delu in v zasebnem življenju. Uporaba osebnega računalnika in dodatni razvoj programske opreme privedeta do decentralizacije proizvodne dejavnosti organizacij, s čimer delo ni več neposredno podvrženo centralnim časovnim omejitvam, kar privede razrahljanja tradicionalnih urnikov dela oziroma togega tradicionalnega časovnega sistema.

Zadnja stopnja v oblikovanju novega pojmovanja časa je vezana na razvoj tehnologije elektronskih omrežij, ki s pomočjo računalnikov omogoča sprejemanje odločitev v realnem času in posledice določenih odločitev predvideti v naprej. Skozi

simulacijo prihodnosti tehnologija elektronskih omrežij in virtualne realnosti omogoča izkusiti še neizkušeno, s čimer se pojmovanje časa ne spremeni le v kvantitativnem smislu časovnih okvirjev in urnikov, ampak pride do povsem nove kvalitete razumevanja časa. Ta v okviru sprejemanja odločitev ni več omejen le z izkustvom, analizo preteklih dogodkov, ampak tudi sluten, s simulacijo prihodnosti.

V nadaljevanju sledi predstavitev nekaj izbranih podob povsem novega razumevanja časa, ki so po Failla in Bagnara (1992) vezana na najvišjo stopnjo razvoja informacijsko komunikacijske tehnologije. To so *internetni čas*, ki dobesedno izhaja iz same tehnologije interneta, *virtualni čas*, ki se napaja iz tehnologije računalnika z dostopom do svetovnega spleta, ter *realni*, *omrežni* oziroma *brezčasni čas*, ki so širše vezani na obstoj različnih elektronskih omrežij.

Slika 3 Zgodovina (sodobnega) pojmovanja časa glede na tehnološki napredek družbe

4.3. Nove tehnološke oblike družbenega pojmovanja časa

Novo razumevanje oziroma pojmovanje časa v obdobju tehnološko visoko razvite informacijske družbe ni enotno, ampak se kaže skozi več različnih podob, ki izhajajo iz različnih vrst, oblik in lastnosti novih informacijsko komunikacijskih tehnologij. Med najpogosteje omenjenimi so *absolutni čas za vse* (Negroponte 1995), *brezčasni čas* (Castells 1996), *kibernetski čas* (Mihalache 2000), *virtualni čas* (Laguerre

2004), *omrežni čas* (Hassan 2003; 2005), *internetni čas* (Lee in Liebenau 2000). Vsak od teh novih podob pojmovanja časa poudarja svoje tehnološke posebnosti, ki so preoblikovale tradicionalno pojmovanje časa, vsem pa je skupno, da so utemeljene na razliki do enotnega, linearnega, objektivnega, mehanskega časa vzpostavljenega z industrijsko družbo.

Pred samo analizo teh (povsem) novih podob pojmovanja časa v pa se najprej posvetimo še analizi sprememb pojmovanja tradicionalnega (industrijskega) časa, do katerih pride z novim tehnološkim razvojem tudi po mnenju zagovornikov kontinuitete v pojmovanju družbenega časa. Nenazadnje je prav ta linerani, objektivni čas ure oziroma mehanski čas predstavlja osnovo za razumevanje vseh novih utopičnih predstav o tehnološki transformaciji družbenega časa.

4.3.1. Mehanski čas

Če pri razumevanju sodobne, visoko tehnološke družbe, izhajamo iz kontinuitete industrijske družbe, tudi pojmovanje časa v sodobni družbi ni bistveno drugačno od tistega v industrijski družbi. Čas se še vedno razume kot enotno, linearno, kvantitativno dejstvo, ki ga mehansko objektivno meri ura, pri čemer časovne ritme kolektivnega družbenega življenja še vedno strogo narekuje sistem (sedaj ne več strojno-mehanske, temveč) visoko razvite tehnološke proizvodnje. Ker sistem visoko razvite tehnološke proizvodnje deluje še hitreje in z večjo časovno natančnostjo kot sistem strojne proizvodnje značilen za industrijsko družbo, zahteva večjo časovno in prostorsko koordinacijo dogodkov in bolj natančno razdeljene urnike, ki morajo biti do minute ali sekunde natančni (Mukarjee 1943:43). Le to v pojmovanju časa privede do tega, da se čas vedno bolj razume kot omejitev oziroma omejeno dobrotno. »Če visoko tehnologijo povezujemo zgolj s hitrostjo, visokim tempom in pospeševanjem proizvodnje, potem za izkušnjo sodobnega časa velja, da je občuten v obliki pritiska, pomanjkanja in zapravljanja« (Hornig in ostali 1999: 295).

Pojmovanje časa v tehnološko visoko razviti post-industrijski družbi dobro ponazorimo s pomočjo Moorovega (1963) funkcionalističnega pojmovanja časa, katerega analitični okvir predstavljajo tri časovne dimenzije: tempo, zaporedje in sinhronizacijo dogodkov v času. V sodobni post-industrijski družbi se pojmovanje časa glede na industrijsko spremeni tako, da *tempo* (frekvenca dogodkov v določenem časovnem intervalu) naraste, zaporedje (tradicionalna ureditev dogodkov v času) se podere, potreba po *sinhronizaciji* (usklajevanju istočasnih dogodkov v določenem času) pa narašča in postaja vse bolj zahtevna. Pojmovanje časa je še vedno mehansko, vendar se ga v primerjavi s pojmovanjem v industrijski družbi, še bolj strogo dojema kot omejeno dobrotno, pri čemer organizacija življenja v družbi, sicer znotraj enotnega

časovnega ritma kolektivnega družbenega življenja postaja vedno bolj razpršena, individualizirana in časovno težje obvladljiva.

Ob takšnem razumevanju sodobne družbe in pojmovanju časa v njej se postavlja vprašanje do kam se intenzivnost proizvodnje, ki jo narekuje nova informacijsko komunikacijska tehnologija stopnjuje? Vedno večja intenzivnost visoko tehnološke proizvodnje katerih posledica so časovni pritiski, hitri tempo življenja, razpad in desinhronizacija tradicionalne strukture vsakodnevnih dogodkov, bo enkrat končno privedla do zloma tradicionalnih (v industrijski družbi vzpostavljenih) časovnih ritmov kolektivnega družbenega življenja, kateremu bo sledilo tudi povsem novo pojmovanje časa. Zagovorniki novih podob pojmovanja časa, ki jih predstavljamo v nadaljevanju, govorijo o tem, da je s tehnologijo elektronskih omrežij do takšnega zloma v časovnih ritmih kolektivnega življenja že prišlo.

Z novo (informacijsko komunikacijsko) tehnologijo naj bi se radikalno spremenil sistem proizvodnje, ki bo po novem organizirana na temelju informacij in znanja, in bo privedla do nove družbene ureditve, novih kolektivnih ritmov družbenega življenja, ter posledično tudi novega pojmovanja časa, ki je radikalno drugačen od časa ki ga je ustoličila industrijska družba. V nadaljevanju sledi predstavitev nekaterih od teh podob novega pojmovanja časa: internetni čas, brezčasni čas, realni čas, omrežni čas in virtualni oziroma kibernetiski čas.

4.3.2. Internetni čas

Po mnenju Leea in Liebenaua (2000) je ključna informacijsko komunikacijska tehnologija, ki je bistveno spremenila naše razumevanje in organizacijo časa internet. Novo pojmovanje časa v skladu s tem označita kar kot *internetni čas*. Internetni čas predstavlja najbolj enostavno podobo novega pojmovanja časa, ki naj bi jo ustvarila kar švicarska družba izdelovalcev ur Swatch.

Internetni čas je opredeljen kot enotni globalni čas brez časovnih con, kjer je dan razdeljen na 1000 enot⁴, na način da je ena enota novega časa enaka 1 minuti in 26,4 sekund starega že uveljavljenega časa, poldan pa za ves svet enotno nastopi ob 500-ti enoti. V vsakdanjo prakso je tako opredeljen »internetni čas« je uveden pod oznako BMT oziroma Beal Mean Time. Nov meridian je določen tako da poteka

⁴ Ena enota novega časa je enaka 1 minuti in 26,4 sekund starega časa, poldan za ves svet enotno nastopi ob 500-ti enoti. Internetni čas ne zajema le novega sistema merjenja časa ampak je osnovan tudi na ustanovitvi novega meridiana v Bielu (Biel Mean Time – BMT), v Švici, kjer je sedež družbe Swatch. Dan po času BMT ali Internetnem času se je začel šteti z enoto 000, natančno ob polnoči po centralnem evropskem zimskem času, v Bielu je za ves svet enak. (glej Lee in Liebenau 2000:43)

skozi sedež družbe v Swatch, v Bielu, v Švici. Nov čas po BMT pa je opredeljen tako, da 000-ta enota časa po BMT nastopi natanko ob 24:00 po centralnem evropskem (zimskem) času, ne glede na lokacijo na zemeljski obli.

V internetnem času je možna globalna, neposredna sinhronizacija dogodkov z najrazličnejših delov sveta brez preračunavanja v lokalne čase.

»Internetni čas je absolutni čas za vse! Sedaj je sedaj - v istem trenutku, za vse ljudi in vse kraje sveta ... pozneje pomeni enako časovno periodo kasneje za vse ... številke, ki merijo čas, so enake za vse« (Negroponte v Lee in Liebenau 2000:44).

Lee in Liebenau (2000) nadalje opišeta internetni čas skozi 6 analitičnih dimenzij, prek katerih z internetom v sodobni družbi prihaja do sprememb v pojmovanju in načinu vsakodnevne organizacije časa: (1) Trajanje dogodkov: izkušnja trajanja na osnovi uporabe interneta je izkušnja psevdo-nemudnega časa, uporaba interneta vzbuja občutek nemudnosti, trjanje dogodkov se krajša. (2) Lokacija v času: internet je vedno tu in na voljo ves čas, kot tudi vse kar je dostopno prek njega. Z internetom je vse dostopno kadarkoli, od koderkoli. (3) Sekvenca: hipertekstualnost interneta povzroča izgubo občutka sekvenčne linearnosti v poteku časa. (4) Časovni rok: prek psevdo-nemudnosti v trajanju dogodkov, vse in vedno prisotne lokacije v času, ter izgube občutka sekvenčne linearnosti časa, internet podaljšuje in osvobaja čas dogovorjenih rokov. (5) Cikel: s spremembami v trajanju in sekvenci, ter s spremenljivostjo časovnih rokov, cikle tradicionalnega časa (dan, teden, mesec) zamenjajo cikli brez znanih časovnih okvirjev, ki so nenehno spremenljivi in odvisni od delovnih nalog, pri čemer se simultano lahko odvija več časovnih ciklov istočasno. (6) Ritem: ritem družbenega življenja se z internetom individualizira, saj lokacija v času in omrežni značaj interneta, omogočata da si vsak posameznik ustvari svoj delovni in življenjski ritem. (Lee in Liebenau 2000).

Internetni čas, kot ga opredelita Lee in Liebenau (2000) ne zanika obstoj tradicionalnega pojmovanja časa, niti ne spreminja njegovih lastnosti. Internetni čas obstaja izven tradicionalnega pojmovanja časa oziroma vzporedno s tradicionalnim pojmovanjem časa, v virtualnem svet »interneta«.

4.3.3. Brezčasni oziroma realni čas

Naslednja podoba novega pojmovanja časa je vezana na Castellsovo (1996) podobo nove družbene ureditve, tako imenovane omrežne družbe, do katere naj privedel razvoj elektronskih omrežij. Kot ugotavlja Castells, so dominantne družbene

funkcije in procesi v sodobni visoko razviti tehnološki družbi organizirani okrog (elektronskih) omrežij, ki naj bi tvorila jedro novega družbenega sistema:

*»Omrežja tvorijo novo družbeno realnost ... Širjenje omrežne logike v družbi v temeljih spreminja proces družbene proizvodnje, osebna izkustva, razmerje družbene moči in kulturo ljudi ... Čeprav so omrežne oblike organizacije družbe obstajale že prej, pa je nova informacijsko komunikacijska tehnologija vzpostavila materialno osnovo za njihov prodor in razširitev v celotno družbeno strukturo ... Prisotnost oziroma odsotnost v omrežjih, ter dinamika med posameznimi omrežji eden nasproti drugemu predstavljajo ključni vir dominacije in sprememb v današnji družbi – družbi omrežij.«
Castells (1996:500).*

Za družbo omrežij je značilno tudi svoje pojmovanje časa, ki ga Castells paradoksalno imenuje *brezčasen čas*. Kot izhaja že iz samega poimenovanja novega pojmovanja časa, je pri brezčasnem času poudarek bolj na izginjanju ustaljenega, tradicionalnega pojmovanja časa, kot na izoblikovanju novega pojmovanja. Kot opozarja Castells, z vzpostavitvijo elektronskih omrežij prostor ne opredeljuje več časovne distance. Z omrežji pride do križanja in simultane izvajanje več aktivnosti hkrati, kar v nasprotju z zaporednim, linearnim potekom dogodkov značilnim za industrijsko družbo, vodi do razpada v industrijski družbi vzpostavljenega tradicionalnega dožemanja časa. Omrežno družbene delovanje vodi do naraščanja simultanih aktivnosti česar posledica je izginjanje občutka linearnega poteka časa. »Kot nam internet s hipertekstualnostjo omogoča pregledovanje dokumentov fizično shranjenih na različnih mestih v istem času, nam omrežja omogočajo delovanje na različnih mestih - v istem času (Kingma in Boersma 2001:353). V takšnih družbenih okoliščinah se človek zaveda le kontinuiranega toka simultanih, prepletajočih se dogodkov, pomen in predstava o linearnem času pa razpada v podobo, da živimo neodvisno od časa, torej brezčasno.

Castellovo novo pojmovanje časa v smislu brezčasnega časa, Virilo (1997) še bolj radikalno označi s prisodobno realnega časa: »nove tehnologije realnega časa ubijajo tradicionalno razumevanje časa z izolacijo časa od - tukaj in zdaj – in njegovim nadomeščanjem v prid - nečesa nekje drugje - ki nima nič več skupnega z našo konkretno sedanostjo v svetu« (1997:10). Zaradi možnosti delovanja v realnem času, ki ga nove informacijsko komunikacijske tehnologije omogočajo z velikimi hitrostmi prenosa informacij, živimo v dobi kjer razmerje med krajevno oddaljenostjo in časovnim trajanjem postopoma postaja vse manj pomembno. Življenje v takšnih okoliščinah, življenje v realnem času, privede od občutka brezčasa, kjer se vse odvija simultano (Hassan 2003:232).

4.3.4. Omrežni čas

Omrežni čas sicer pogosto velja za sinonim »brezčasnega časa« (Castells 1996) ali »realnega časa« (Virillo 1997), vendar pa kot ugotavlja Hasan (2003; 2005) to izenačevanje ni ustrezno. Hasan do brezčasnega časa in realnega časa nastopi kritično, ter v omrežnem času vidi ustrezno prisposodbo novega pojmovanja časa, ki se od brezčasnega in realnega časa nekoliko razlikuje.

Podobi realnega časa očita prevelik poudarek na vlogi tehnologije in pretirano poudarjanje pospeševanja. Podobo brezčasnega časa pa označi kot neustrezno, saj smo ljudje po naravi časovna bitja, živimo v okolju, ki je prežet s časom, in v nobenem primeru (kljub razpadu tradicionalnega pojmovanja časa) ne moremo govoriti o »umiranju časa« oziroma »času brez časa«. Za pravo prisposodbo novega pojmovanja časa v sodobni visoko tehnološki družbi naj bi po njegovem mnenju veljal termin omrežni čas, ki predstavlja le eno od dimenzij novega digitalnega okolja, nove informacijske ekologije, do oblikovanja katerega pride z razvojem elektronskih omrežij in iz njih izhajajoče nove informacijsko komunikacijske tehnologije, in ki med drugim proizvaja tudi svojo lastno časovnost (Hassan 2003:234). Hassan ugotavlja, da sodobno družbo zaznamuje predvsem naraščajoča vsako dnevna uporaba novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij na vseh področjih življenja, s čimer se samodejno ustvarja nova, digitalna prostorska in časovna ekologijo: preko interneta, mobilnih telefonov in podobnih naprav ... ter naraščanjem medsebojne interakcije med njimi, ustvarjamo raznovrstnost prostorov in časov (Hassan 2005:7).

V takšnem okolju digitalne ekologije se pojmovanje časa v osnovi ne spremeni, spremenijo se le njegove lastnosti. Omrežni čas, kot ugotavlja Hassan, ni nič drugega kot digitalno stisnjen mehanski čas ure, osnovan na tehnološki infrastrukturi različnih informacijskih in komunikacijskih naprav, na osnovi katerih se sooča z različnimi stopnjami časovne kompresije. Pojmovanje omrežnega časa se tako razlikuje od pojmovanja tradicionalnega časa zgolj na osnovi trajanja dogodkov, ki je v omrežnem pojmovanju časa omejeno s samo kapaciteto kompresije časa posamezne tehnologije (Hassan 2003:233).

Tako omrežje kot tudi omrežni čas sta do neke mere vedno asinhrona saj se nič zares ne zgodi v istem trenutku oziroma v realnem času. Trajanje dogodka v družbi omrežij ni enotno in linearno kot v industrijski družbi. Trajanje določenega dogodka v omrežnem času obsega spekter najrazličnejših časov, ki lahko trajajo od milisekunde navzgor (npr. elektronsko pošto lahko pošljemo v milisekundi na drug konec sveta, nato pa čakamo na odgovor en mesec ... trajanje je krajše ob uporabi novejših tehnologije v primerjavi s starejšo...) (Hassan 2005:6). Pri omrežnem času ne gre za en samo čas, ampak predstavlja sinonim za množico, amorfnih časov, ki so eksplodirali

v milijon različnih časovnih frakcij, toliko, kolikor je uporabnikov različnih naprav in aplikacij informacijske tehnologije v amorfnih in vedno spreminjajoči se omrežni ekologiji informacijske družbe (Hassan 2005:7).

V novi informacijsko ekologiji se je tradicionalno pojmovanje mehanskega časa le digitaliziralo in se prek preko različnih elektronskih omrežij družbene interakcije osvobodilo predvidljive, objektivne, periodične linearnosti (Hassan 2005:7). Takšno novo pojmovanje časa ne zanika obstoj in ne izničuje tradicionalnega mehanskega časa, kot v primeru podob brezčasnega in realnega časa, saj vse-prisotnost v industrijski družbi vzpostavljenega tradicionalnega pojmovanja časa, ki v temeljih prežema družbo, ter globoko zakoreninjen odnos, ki ga imamo ljudje do ure, to onemogočata. Pri novem pojmovanju časa gre za proces nadomeščanja, kjer se z omrežnim časom počasi ustanavlja nova in močna časovnost, ki začenja počasi nadomeščati, izpodrivati, nevtralizirati in spreminjati naš odnos do tradicionalnega pojmovanja časa na različnih življenjskih področjih: pri delu, doma in drugod (Hassan 2003:235).

Nadomeščanje tradicionalnega časa z novim omrežnim časom poteka postopoma, tako kot je potopno potekala vzpostavitev časovne zavesti vezane na mehanizem ure. Proces nadomeščanja nastopi vsakokrat ko stopimo v stik z informacijsko komunikacijsko tehnologijo oziroma se povežemo v elektronsko omrežje ... omrežni čas tedaj prekine naš tradicionalno ustaljeno časovni ritem v obliki nove časovne izkušnje (Hassan 2003: 236). S širjenjem informacijsko komunikacijske tehnologije in ustvarjanjem omrežne ekologije se tako šele začenja vzpostavljati nov odnos do časa, in oblikovati novo pojmovanje časa, ki ni več opredeljeno s tehnologijo ure, ampak s tehnologijo elektronskega omrežja.

4.3.5. Virtualni ali kibernetični čas

Zadnje, med novimi podobami pojmovanja časa sodobne družbe ki jih omenjamo, predstavlja tako imenovani virtualni oziroma kibernetični čas (Laguerre 2004; Mihalache 2002), ki je po svojih značilnostih mešanica vseh prejšnjih. Virtualni ali tudi kibernetični čas je neposredno vezan na obstoj virtualnega oziroma kibernetičnega prostora, ki ga morda še najbolj uteleža svetovni splet. Gre za novo dimenzijo prostora, ki je nastala z razvojem informacijsko in komunikacijske tehnologije in elektronskih omrežij. Za prisposodbo virtualnega prostora velja digitalno mesto kjer je družbeno življenje vezano izključno na uporabo IKT in elektronskih omrežij. V digitalnem mestu življenje poteka v posebnih, digitalnih okoliščinah, s svojimi posebnimi značilnostmi, ki so povsem različna od prostorskih in časovnih konvencij stvarnega mesta. Tako kot je objektivni, linearni, mehanski čas, čas stvarnega mesta oziroma prostora; tako obstaja tudi virtualni ali kibernetični čas, ki je čas virtualnega ali kibernetičnega mesta oziroma prostora.

Laguerre (2004:225) o virtualnem času govori kot o posebnem, ločenem družbeno-tehnološkem proizvajanju, registriranju, posredovanju, izkušanju in utelešanju časa (Laguerre 2004: 225) ki se manifestira preko razpadanja tradicionalnih časovnih meja in kompresiji časovne oddaljenosti glede na prostorsko razdaljo. Razpadanje tradicionalnih časovnih meja se nanaša na večanje hitrosti v časovnih povezavah med dvema ali več mesti prek medijev informacijsko komunikacijske tehnologije. Pri tem časovne cone izginejo: virtualni čas jih ignorira, prodira vanje, kroži med njimi, jih povezuje med sabo in med njimi ustvarja homogen časovni teren (Laguerre 2004:227). Kompresija časovne oddaljenosti, kot druga manifestacija virtualnega časa, pa se nanaša na zmanjševanje časa, ki je potreben za komunikacijo med oddaljenimi mesti oziroma izmenjavo informacij med posamezniki. Kompresija posamezniku omogoča prisotnost na nekem mestu brez njegove fizične prisotnosti oziroma teleprisotnost. Teleprisotnost zmanjšuje pomembnost razdalje v komunikaciji ter povzroča desinhronizacijo fizične prisotnosti in teleprisotnosti (Laguerre 2004:229).

Razpadanja tradicionalnih časovnih meja in kompresije časovne razdalje postopno privede do razdvajanje posameznikove prisotnosti v enem času: npr. v virtualnem času posameznik iz ene časovne cone lahko prilagodi svoje družbene aktivnosti ritmu življenja v neki drugi časovni coni. S pomočjo tehnologije in elektronskih omrežij posamezniku lahko deluje, kot da bi živeli drugje, posledica česar je, da je njegov osebni (virtualni) čas v disharmoniji s svojim lokalnim (tradicionalnim) časom. Pojmovanje časa kot virtualnega časa s tem krha lokalni čas ne pa tudi družbenih procesov, ki izhajajo iz lokalnih časov različnih časovnih con.

Ura kot ključna tehnologija tradicionalnega pojmovanja časa omogoča merjenje časa, nova informacijsko komunikacijska tehnologija kot ključna tehnologija virtualnega časa pa omogoča novo kroženje, usmerjanje in manipuliranje tradicionalnega mehanskega časa ure. Virtualni ali kibernetični čas zamegljuje meje med delovnim tednom in vikendom, med dnevom in nočjo, med časovnimi conami, ... s tem ruši percepcijo ustaljenih urnikov tradicionalnih časovnih kolektivnih družbenih ritmov, ter s spodkopavanjem tradicionalnega pojmovanja časa na novo postavlja njegove meje. Ob tem je pomembno, da s tem ne prihaja do izginjanja tradicionalnega, resničnega časa, ampak le do transformacije posameznikovega odnosa do njega. Čas virtualnega prostora je torej univerzalni čas, ki služi kot globalna alternativa tradicionalnemu, ustaljenemu, lokalnemu času. Ne zanika obstoj ustaljenega tradicionalnega časa ampak je z njim v posebnem, vzajemnem odnosu.

Kibernetski teden⁵ ni ločen od običajnega tradicionalnega tedna. Po tradicionalnem merjenju časa gre za 168 urno časovno periodo, ki obstaja v virtualnem svetu in je s tradicionalnim časom enega tedna povezana preko človeškega delovanja v virtualnem svetu. Virtualni čas glede na odnos do tradicionalnega pojmovanja časa, razumemo kot množico različnih individualnih časov, ki se proizvajajo z intervencijo informacijsko komunikacijske tehnologije ob delovanju vsakega posameznika v vsem skupnem tradicionalnem času. Pri tem se virtualni čas meri neodvisno od običajnega časa, v svojih lastnih enotah kot so kibernetski dan, teden ali leto. Virtualni čas ni nujno zgolj linearen: lahko je linearen v nekaterih trenutkih in ne-linearen v drugih; ker je v osnovi popolnoma fleksibilen in raztegljiv posamezniki lahko kombinirajo različne časovne sekvence, proizvajajo nove z mešanjem preteklega časa s prihodnjim časom, ali pa mešajo različne lokalne čase ter tako oblikujejo povsem nove časovne domene (Laguere 2004:241).

Temeljna lastnost virtualnega pojmovanja časa je tako možnost manipulacije tradicionalnega, v industrijski družbi vzpostavljenega pojmovanja časa, ter možnosti preureditve in reorganizacije fiksnih urnikov linearnega poteka dogodkov tako, da bolj ustrezajo potrebam vsakega posameznika. Urniki tradicionalnega časa so v virtualnem svetu zamrznjeni in se jih lahko preuredi kot pač ustreza vsakemu posamezniku posebej: »v virtualnem prostoru se zgodi premik od fiksnih urnikov tradicionalnega, resničnega časa do režima povsem fleksibilnih urnikov virtualnega časa« (Laguere 2004:238). V virtualnem pojmovanju časa je linearni čas prestrukturiran tako, da ustreza individualnim potrebam organizacij in posameznikov. Disciplinarni industrijskega časovnega režima je slonela na procesu proizvodnje, kjer je bil čas dela ločen od prostega, zasebnega časa, pri čemer je imel sam čas vlogo doseganja rednosti, konsistent-

⁵ Za osnovno enoto kibernetskega, virtualnega časa Laguere (2004) določi kibernetski teden, ki je za razliko od običajnega tedna (delitev časa na delovni in prosti čas, časovna harmonizacija delovnih aktivnosti - enak tip dela se opravlja v istočasno, linearni časovni red – petim delovnim dnevom sledita dva dneva počitka, fizična prisotnost v času medosebne interakcije, itd) organiziran drugače. Za kibernetski teden so značilni (Laguere 2004: 224): hibridnost (s tem ko se ljudje v sklopu svojih aktivnosti premikajo iz virtualnega v stvarni prostor se tradicionalni čas meša z virtualnim časom), mnogoterost (posameznik ima na voljo več oblik časa med katerimi sam izbira), vseprisotnost (z elektronskimi omrežji je možna prisotnost na različnih mestih), fleksibilnost (delo se lahko opravlja kjerkoli in medsebojna povezava je lahko vzpostavljena kadarkoli), kombiniranje (številne naloge se lahko izvajajo v istem času, različnih zaporedjih), kompresija (čas enega običajnega tedna je v virtualnem času mogoče stisniti v nekaj običajnih dni), raztezanje (naloge, ki mora biti končana v običajnem delovnem tednu, se raztegne preko njegovih meja), teleprisotnost (fizično prisotnost se zamenjuje in nadomešča z virtualno prisotnostjo), teleprostorskost (posameznik deluje transnacionalno in globalno preko transnacionalizacije in globalizacije kibernetskega prostora). Na kibernetski teden lahko gledamo kot na vzajemni teden, ki je z s časom stvarnega tedna ob enem lahko v različnih odnosih (Laguere 2004:226): kot (1) paralelni teden, ki ima povsem svojo logiko in način organizacije časa saj deluje v virtualnem svetu, ki ima svoje interne zakonitosti in mehanizme; kot (2) pomožen ali odvisen teden, ki ni samostojen ampak le dodatni teden znotraj običajnega tedna, oziroma, mehanizem, ki napolnjuje običajni teden in človeku pomaga doseči višji potencial; ali pa kot (3) vzajemni teden, ki nekako združuje oba prva in kjer je kibernetski teden neločljivo povezan z običajnim tednom, oba pa sta v odnosu komplementarnosti

nosti, učinkovitosti, racionalnosti in reda. Distribucija časa je bila del strukture, ki je bila za vse posameznike in organizacije enaka. V tehnološko visoko razviti družbi pa se z virtualnim časom kontrola časa vrača v roke posameznika, ki je pri manipulaciji časa svoboden ter si lahko organizira čas glede na svoje potrebe. Virtualni čas posamezniku dovoljuje večjo svobodo v prostoru (kje bo nekdo delal) kot tudi večjo svobodo v času (kdaj bo nekdo delal) (Laguerre 2004:239).

4.4. Primerjava različnih tehnoloških pojmovanj časa

Če pri proučevanju časa izhajamo iz prve družboslovne ideje pojmovanja časa je razumevanje časa družbena konstrukcija. Družba je tista, ki opredeljuje in oblikuje okvir razumevanja, pojmovanja in organizacije časa. Pojmovanje časa se oblikuje okrog časovnih kolektivnih ritmov družbenega življenja in se skladno s spremembami v teh ritmih skozi zgodovino tudi spreminja. Ker pri oblikovanju časovnih kolektivnih ritmov družbenega življenja pomembno vlogo igra tehnologija, se pojmovanje in odnos do časa spreminja skladno s tehnološkimi spremembami.

Kot se je v osemnajstem stoletju pojmovanje časa spremenilo z širjenjem strojne proizvodnje, se v dvajsetem stoletju razumevanje časa spreminja s širjenjem informacijsko komunikacijske tehnologije. Tako v dobi industrializacije kot v dobi informatizacije družbe, se skladno z značilnostmi temeljne družbene tehnologije spreminja tudi pojmovanje in odnos do časa v družbi. V industrijski družbi se pojmovanje časa oblikuje okrog parnega stroja in mehanizma ure, ki natančno diktira organizacijo strojnega dela. V sodobni, z informacijsko komunikacijsko tehnologijo prežeti družbi, pa se z logiko elektronskih omrežij in njenih storitev, tradicionalno, v industrijski družbi vzpostavljeno pojmovanje časa, počasi spreminja.

V spodnji tabeli skušamo, na osnovi nekaterih skupnih značilnosti novih podob časa, povzeti njihove razlike in opredeliti njihov odnos do v industrijski dobi uveljavljenega tradicionalnega pojmovanja časa.

Tabela 3 Primerjava novih podob pojmovanja časa v sodobni »informatijski« družbi

	Ključna tehnologija	Odnos do uveljavljenega časa	Struktura časa	Osnovna enota oz. cikel časa	Trajanje/Hitrost
Mehanski čas	Ura in parni stroj	Istovetnost	Enotnost časa	Ura	Enakomerno
Internetni čas	Internet	Vzporedni obstoj	Enotnost časa	Tisočinka dneva	Prevdo-istočasno
Brezčasni/realni čas	Elektronsko omrežje	Zanikanje obstoja	Ni časa	Trenutek	Istočasnost
Omrežni čas	Vse oblike informacijsko komunikacijske tehnologije	Počasno Nadomeščanje	Mnogoterost časov	Različno: odvisno od potenciala IKT	Različni časovni zamiki (glede na različen potencial IKT)
Virtualni/kibernetski čas	Vse oblike informacijsko komunikacijske tehnologije	Vzajemni obstoj	Mnogoterost časov	Kibernetski teden (168 ur)	Fleksibilnost, raztegljivost

Zgornje konceptualne ideje družbenega pojmovanja časa bi lahko razdelili na dve nasprotni struji. Prva zagovarja kontinuiteto tradicionalnega pojmovanja časa, vzpostavljenega z industrijsko družbo, v novi preobleki, z novimi značilnostmi, ki jih v sicer tradicionalni odnos do pojmovanja časa prinaša nova informacijsko komunikacijska tehnologija. Novo obliko, starega že v industrijski družbi vzpostavljenega, tradicionalnega pojmovanja časa Erikson (2001) pomenljivo označi za tiranijo trenutka. Posameznikovo izkustvo tiranije trenutka se kaže prek treh mehanizmov struktuiranja in dinamike časa v sodobni družbi: (1) hitrostjo, (2) eksponentno rastjo in (3) kopičenjem.

Hitrost, kot prvi mehanizem tiranije trenutka, se nanaša na naraščanje hitrosti doživljanja časa, ki vodi do upadanja kvalitete izkustev, pomanjkanja pozornosti in natančnosti, ter pretiranega poenostavljanja. Drugi mehanizem, mehanizem eksponentne rasti se nanaša na obseg informacij, ki s časom intervalu eksponentno narašča, kar vodi do koncentracije različnih vrst informacij, potrošenj, dejanj, in aktivnosti v vedno manjših časovnih enotah. Zadnji mehanizem tiranije trenutka, kopičenje, pa v sebi združuje prva dva. Hitrost in eksponentna rast skupaj povzročata kopičenje neorganiziranih in naključno zbranih informacij in dejanj, do kolaža raznovrstnih, naključnih informacij, ki jim manjka splošne interpretacije in globokega smisla, in ki na izkustveni ravni posameznika povzročata beg, ignoriranje oziroma odvratanje pozornosti od vedno novih, dodatnih informacij (Erikson: 2001).

Nasproti ideji novega pojmovanja časa kot tiranije trenutka, je druga, sicer precej heterogena struja, ki ovarja idejo o radikalno novih družbenih razmerah in povsem novem pojmovanju časa, do katerega pride z širjenjem informacijsko komunikacijska tehnologija v sodobnih, tehnološko visoko razvitih družbah. Skladno z idejo o novi obliki družbene ureditve (t.i. informacijski družbi) je prepričanje, da mahanični čas industrijske družbe izgublja veljavo. Sodobna informacijska komunikacijska tehnologija prinaša povsem nov odnos posameznika do časa in povsem novo pojmovanje časa v družbi, ki se ga ne dojema več v materialnem smislu in nima več cene.

Vse nove podobe pojmovanja časa, ki izhajajo iz slednje predpostavke, govori o tem, da z informacijsko komunikacijsko tehnologijo prihaja do povsem novih mehanizmov distribucije časa, hitrosti in trajanja časa, kot tudi mnogoterosti novih časovnih dimenzij, za katere vse (glede na tradicionalno uveljavljen model pojmovanja časa) velja:

»da tako kot so lastnosti nepretrganosti, trajanja in zaporednosti v pojmovanju časa dominirale s tehnologijami prejšnjih stoletij, danes, z novimi informacijsko komunikacijskimi tehnologijami, v razumevanju časa na enak način prevladujejo simultanost, pluralnost, omrežnost in nemudnost« (Adam 1992:187).

Za vse te nove podobe pojmovanja časa, kot so internetni čas, omrežni čas in virtualni čas, enotno velja ravno nasprotno od tradicionalnih okvirjev pojmovanje časa: posamezniku omogočajo osvoboditev od tiranije trenutka, nenehnega in vse prisotnega števca ure in njegove časovne dominacije.

Z novimi podobami pojmovanja časa v »informacijski« družbi, ki se med seboj razlikujejo glede na vrsto oziroma obliko nove informacijsko komunikacijske tehnologije, na katero se naslanjajo, pa ustaljeni časovni okvirji, ki so se z industrijsko revolucijo globoko ustoličili v družbeno zavest, še ne izginejo. Nove tehnološke podobe pojmovanja časa v sodobni družbi s seboj še ne prinašajo ideje o popolni avtonomiji novega časa glede na tradicionalno pojmovanje mehanskega časa ure. Različne nove tehnološke podobe časa, so namreč vse opredeljene prav s posebnim odnosom do tradicionalno uveljavljenega časa.

V družbeni realnosti tako ne obstaja en sam čas ampak vzporedno obstaja spekter več različnih časov, ki tekmujejo med sabo za prevlado. In spet je čas tisti, ki bo sam pokazal kateri izmed njih bo prevladal. Če je bilo za ustoličenje tradicionalnega pojmovanja mehanskega časa v družbi potrebnih več kot petsto let, ne gre pričakovati, da bi se lahko vzpostavilo povsem novo, avtonomno pojmovanje časa in zamenjalo tradicionalno pojmovanje časa, le nekaj let po izbruhu nove tehnološke revolucije.

Reference

- Adam B. (1988) Social versus natural time. A traditional distinction re-examined. V Young M. in Shuller T. (eds.) *The rhythms of society*. London: Routledge.
- Adam B. (1990) *Time and social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Anderson B. in Tracey K. (2001) Digital Living: The Impact (or Otherwise) of the Internet on Everyday Live. *American Behavioural Scientist* 45(3): 456-475.
- Becker S. G. (1965) A theory of the allocation of time. *Economic journal* 75(299): 493-517. Reprinted in Becker (1976).
- Becker S. G. (1976) *The economic approach to human behaviour*. London&Chicago: The university of Chicago press.
- Bell D. (1974) *The coming of postindustrial society*. London: Heinemann Educational
- Bergmann W. (1992) The problem of time in sociology: An overview of the literature on the state of theory and research on the "Sociology of Time", 1900-82. *Time & Society* 1(1): 81-134.
- Bittman M., Rice J. M., in Wajcman J. (2004) Appliances and their impact: the ownership of domestic technology and time spent on household work. *The British journal of sociology* 55(3): 401-423.

- Bogart L. (1956) *The age of television: A study of viewing habits and the impact of television on American Life*. New York: Ungar.
- Bolter J. D. (1984) *Turing's man: Western culture in the computer age*. London: Duckworth.
- Castells M. (1996) *The raise of network society (vol .1) The information age: Economy, Society and Culture*. Oxford, Malden: Blackwell.
- Coffin T. (1955) Television's impact on society. *American Psychologist* 10: 630-641.
- De Grazia S. (1974) *Of time, work and leisure*. New York: Anchor Books.
- DiMaggio P., Hargittai E., Russell W.N., Robinson P.J. (2001) Social implications of the Internet. *Annual Review of Sociology* 27: 307-36.
- Durkheim E. (1947 [1912]) *The elementary forms of religious life*. Glencoe Ill.: Free Press.
- Elias N. (1992 [1984]) *Time: An essay*. Oxford: Blackwell.
- Eriksen T. H. (2001) *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. Pluto Press.
- Evans-Pritchard E. E. (1939) Nuer time reckoning. *Africa* 12: 189-216.
- Failla A. in Bagnara S. (1992) Information technology, Decision, Time. *Social Science Information* 31(4): 669-681.
- Frenzen A. (2000) Does the Internet make us lonely? *European Sociological Review* 16: 427-438.

- Gershuny J. (1985) *Economic Development and Change in the Mode of Provision of Services*. V N. Redclift in E. Mingoni (eds.) *Beyond Unemployment*. Oxford: Blackwell.
- Gershuny J. (1987) *Technology, social innovation, and the informal economy*. *Annals of the American academy of political and social science* 493: 47-63.
- Gershuny J. (2000) *Changing Times: Work and Leisure in Post-industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Gershuny J. (2003) *Web-Use and Net-Nerds: A Neo-Functionalist Analysis of the impact of Information Technology in the Home*. *Social Forces* 82(1): 141-168.
- Gershuny J. (2004) *Domestic equipment does not increase domestic work: a response to Bittman, Rice and Wajcman*. *The British journal of sociology* 55(3): 425-431.
- Gershuny J. in Robinson J. P. (1988) *Historical changes in the household division of labour*. *Demography* 25(4): 537-552.
- Glennie P. and Thrift N. (1996) *Reworking E. P. Thompson's Time, work-discipline and industrial capitalism*. *Time and Society* 5(3): 275-299.
- Gronau R. (1977) *Leisure, Home production, and work: The theory of the allocation of time revisited*. *Journal of political economy* 85(6): 1099-1123.
- Gurvitch G. (1964) *The spectrum of social time*. Dordrecht: D. Reidel.

- Haddon L. (2006) The contribution of domestic research to in-home computing and media consumption. *The information society* 22: 195-203.
- Hallowell A. I. (1937) Temporal orientation in western civilisation and in pre-literate society. *American anthropologist* 39: 647-670.
- Hassan R. (2003) Network time and the new knowledge epoch. *Time&Society* 12(2/3): 225-241.
- Hassan R. (2005) Timescapes of the Network Society. *Fast Capitalism* 1(1). Available at http://www.uta.edu/huma/agger/fastcapitalism/1_1/index.html (1. 12. 2008)
- Hassard J. (1990) The sociological study of time. V John Hassard (ed.) *The sociology of time*. London: MacMillan Press. (1-21).
- Heirich M. (1964) The use of time in the study of social change. *American sociological review* 29(3): 386-397.
- Horning K.H., Ahrens D., and Gerhard A. (1999) Do technologies have time? New practices of time and the transformation of communication technologies. *Time&Society* (8)2: 239-308.
- Hubert H. (1905) Etude sommaire de la representation du temps dans la religion et la magic. *Annuaire de l'eloce pratiques des hautes studies*: 1-39.
- Hubert H. in Mauss M. (1909) *Melanges d'histoire des religions*. Paris: Alcan.
- Jaques, E. (1982) *The enigma of time*. V Hassard, John (ed.) (1990) *The sociology of time*. London : MacMillan Press.

- Kantor D. in Lehr W. (1975) *Inside the family*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kestnbaum M., Robinson J. P., Neudstadt A., in Alvarez A. (2002) *Information Technology and Social Time Displacement*. *IT & Society* 1(1): 21-37.
- Kingma S. in Boersma K. (2002) *No time to spare? Time and technology*. Review of *c TIME&SOCIETY* 11(2/3): 352-357.
- Kraut R., Patterson M., Lundmark V, Keisler S., Mukhopadhyay T., in Scherlis, W. (1998) *Internet Paradox. A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?* *American Psychologist* 53(9).
- Laguerre M. S. (2004) *Virtual time: The processuality of cyberweek*. *Information, Communication & Society*, Vol. 7 No. 2: 223-247.
- Lakoff G. in Johnson M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Landes D. (1983) *Revolution in time: Clocks and the making of the modern world*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lantz P. (1967) *Le temps des sociologies et la sociologie du temps*. *L'homme at la societe* 3: 3-32.
- Le Goff J. (1981) *Temps et societe chretienne au moyen age*. *Temps Libre* 3: 111-116.
- Lee H. and Whitley E. A. (2002) *Time and information technology: Temporal impacts on individuals, organisations, and society*. *The Information Society* 18: 235-240.

- Lee H. in Liebenau J. (2000) Time and the Internet at the turn of the millennium. *Time&Society* 9(1): 43-56.
- Lesnard L. (2005) Social Change, Daily Life, and the Internet. Chimera Working Paper, 2005-07. Colchester: University of Essex.
- Lewis J. D. and Weigert A. J. (1981) The structures and meanings of social time. *Social forces* 60: 433-462.
- Lin N. (2001) *Social Capital: A theory of social structure and action*. New York: Cambridge university press.
- Lyon D. (1988) *The information society: issues and illusions*. Cambridge: Polity press.
- Makarovič G. (1995) *Slovenci in čas: Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.
- Malinowski B. (1935) *Coral gardens and their magic*. New York: American Book Company.
- May C. (2002) *The information society: a sceptical view*. Cambridge: Polity press.
- Mihalache A. (2002) The cyber space-time continuum: meaning and metaphor. *The information society* 18: 293-301.
- Moore W. E. (1963) *Man, Time and Society*. New York: Wiley.
- Mukarjee R. (1943) Time technics and Society. *Sociology and Social Research* 27. 255-66.
- Mumford L. (1963 [1934]) *Technics and civilisation*. New York: Harcourt, Brace & World.

- Mumford L. (1966) *Myth of the machine* (vol. 1) Technics and human development. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Naisbitt J. (1984) *Megatrends: Ten new directions transforming our lives*. London: Macdonald/Futura.
- Negroponte N. (1995) *Being Digital*. London: Hodder&Stoughton.
- Nie N. H. (2001) Sociability, Interpersonal Relations, and the Internet: Reconciling Conflicting Findings. *American Behavioural Scientist* 45(3): 420-435.
- Nie N. H. in Erbring L. (2002 [2000]) *Internet and Society: A Preliminary Report*. *IT&Society* 1(1): 275-283.
- Nowotny H. (1992) Time in the social sciences: theoretical and empirical approaches. V M. Dierkes in B. Bievert (eds.) *European social science in transition: Assessment and outlook*: 481-525. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Nyland C. (1986) Capitalism and the history of work-time thought. *British Journal of Sociology* (37): 513-534.
- Partridge C (2005) The effect of ICT on aspects of time use: A review. *Chimera Working Paper 2005-05*. Colchester: University of Essex.
- Porat M. U. (1977) *The Information Economy*. OT Special Publication 77-12 (1) and (2). Washington: US Department of Commerce, Office of Telecommunications.
- Poster M. (1990) *The mode of information: poststructuralism and social context*. Cambridge: Polity.

- Putnam R. (1996) *The Strange Disappearance of Civic America*. The American Prospect.
- Putnam R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. NY: Simon & Schuster.
- Quattrone P. (2005) Is time spent, passed or counted? The missing link between time and accounting history. *The accounting historians journal*, Jun 2005.
- Rifkin J. (1987) *Time wars: The primary conflict in human history*. New York: Henry Holt.
- Robinson J. P. and Converse P. E (1972b) Social change reflected in the use of time. In A. Campbell and P.E. Converse (eds.) *The human meaning of social change* (17-86). New York: Sage.
- Robinson J. P. in Godbey G. (1999) *Time for life*. State college, PA: Penn State University Press.
- Robinson J. P., Converse P.E. (1972a) Everyday life in 12 countries. V A. Szalai (ed.) *The use of time*. The Hague: Mouton.
- Robinson J. P., Kestnbaum M, Neustadt A., in Alvarez A. ([2000] 2002). Mass media use and social life among Internet users. *Social Science Computer Review* 18(4): 490-501.
- Schutz A. and T. Luckmann (1973) *The structures of the Life-World*. London: Heinemann.
- Shklovski I., Kraut R. E., in Rainie L. (2004) *The Internet and Social Relationships: Contrasting Cross-Sectional and Longitudinal Analyses*. *Journal of Computer-Mediated Communication* 10 (1).

- Silverstone R. (1993) Time, information technologies and the home. *Time & Society* 2(3): 283-311.
- Sorokin P. A. (1959) Social and cultural dynamics. Glencoe, Ill.: The free press.
- Sorokin P. A. in R. K. Merton (1937) Social time: A methodological and functional analysis. *American journal of sociology* 42: 615-629.
- Stewart J. (2003) The social consumption of information and communication technologies (ICTs): insights from research on the appropriation and consumption of new ICTs in the domestic environment. *Cognition, Technology & Work* 5(1): 4-14.
- Stoneman P. (2008) Exploring time-use: A methodological response to 'web-use and net-nerds'. *Information, Communication & Society* 11 (5): 617 – 639.
- Sv. Auguštín ([400 C.E.] 1961) Confessions, trans. by R.S. Pine-Coffin. Harmonds-worth: Penguin books.
- Šubrt J. (2001) The problem of time from the perspective of the social sciences. *Czech Sociological Review* 9(2): 211-224.
- Sztompka P. (1994) The sociology of social change. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Thompson E. P. (1967) Time, work discipline and industrial capitalism. *Past and Present* (38): 56-97.
- Thrift N. (1980) The making of capitalist time consciousness. From Owners time and own time: The making of a capitalist time consciousness, 1300 – 1880. Australian national university.

- Toffler A. (1980) *The third wave*. London: Collins.
- Vanek J. (1974) Time spent in housework.
Scientific American 231(5): 116-120.
- Virilio P. (1997) *Open sky*. New York: Verso.
- Voth H. J. (2000) *Time and work in England, 1750 – 1830*. Oxford: Clarendon Press.
- Wajcman J in Haddon L. (2005) Technology, time and everyday life. Forum discussion paper No. 7. Oxford Internet Institute: University of Oxford.
- Webster F. (1995) *Theories of the information society*. London: Routledge.
- Wellman B. (2001) Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (2): 227–252.
- Zerubavel E. (1982) The standardisation of time: A sociohistorical perspective. *The American journal of sociology* 88(1): 1-23.

Kazalo tabel in slik

- 18 **Tabela 1** Osnovne razlike v ključnih teoretskih pristopih razumevanja časa iz začetka tradicije družboslovnega proučevanja časa
- 38 **Tabela 2** Vloga časa v proučevanju družbenih sprememb vs. teoretski modeli družbenih sprememb v zvezi s širjenjem IKT skozi vidik časa
- 58 **Tabela 3** Primerjava novih podob pojmovanja časa v sodobni »informatijski« družbi
- 5 **Slika 1** Mnogoterost različnih pojmovnih oblik in pomenov časa v razmerju časa kot ga meri ura
- 22 **Slika 2** Pojmovni analitični okvir za opredelitev pojmovanja časa v družboslovju
- 47 **Slika 3** Zgodovina (sodobnega) pojmovanja časa glede na tehnološki napredek družbe

V toku leta 2009 je pričel Pedagoški inštitut na svoji spletni strani (<http://193.2.222.157/Default.aspx>) objavljati znanstvena poročila v novi elektronski zbirki Znanstvena poročila Pedagoškega inštituta. Uredniški odbor zbirke v letu 2009 sestavljajo Janez Kolenc, Anton Kramberger, Darko Štrajn

Zbirka služi naslednjim ciljem:

1. promociji in diseminaciji raziskovalnih dosežkov članov PI, tudi študentov in gostujočih kolegov, v obliki končnih raziskovalnih poročil za tretje stranke ali v obliki drugih delno zaokroženih znanstvenih del, z navedbo že opravljenih kolegialnih presoj,
2. objavi prispevkov k širšim akademskim razpravam znotraj in izven PI, s pogojem, da so so/avtorji prispevkov notranji ali zunanji raziskovalci PI, sodelujoči raziskovalci PI ali doktorski študenti v okviru PI.

In the course of 2009, a new series Znanstvena poročila Pedagoškega inštituta (i.e. Scientific Reports of the Educational Research Institute, Ljubljana) has been initiated on the Institute's website (<http://193.2.222.157/Default.aspx>). In 2009 the editorial committee consisted of Janez Kolenc, Anton Kramberger, Darko Štrajn

The Series serves the following goals:

1. The promotion and dissemination of research activities and achievements by PI faculty, students and visiting fellows in the form of final research reports for third parties or in any other forms for a not-fully-completed scientific work, with a fair mentioning of all the already done occasional collegial peer-reviews (i.e meetings, conferences, symposia etc.),
2. Contribution to academic debates within and outside the PI, insofar as PI researchers and/or external collaborating researchers and/or PhD students take part in such debates.

